

მთავარეპისკოპოსი ანანია ჯაფარიძე

სერია: ისტორიული ბედი საქართველოს ეკლესიისაგან
განშორებული ქართველებისა

ქართლ-კახეთი ქართველთა გასომხება

- I. ქართველთა გასომხების პოლიტიკური მიზეზები
- II. თბილისი და ქვემო ქართლი მაჰმადიანთა
ბატონობისას
- III. ქართველთა არმენიზაცია
- IV. გასომხებულთა გვარები

საქართველოს საპატრიარქოს მანგლის-წალკის ეპარქია
1999

63.3(25)
947.922.2
ჯ 272

ილია მართლის თქმით, „აღდგენა ისტორიისა ერის გამოცოცხლესა, – მერმისის გამორკვევა სიბნელისაგან“.

მთავარეპისკოპოს ანანია ჯაფარიძის მონოგრაფიების სერიაში – „ისტორიული ბედი საქართველოს ეკლესიისაგან განშორებული ქართველებისა“ – გადმოცემულია XVII-XIX საუკუნეებში მცხოვრებ ქართველთა ბედი, რომელთაც დაგოვს ეროვნული ეკლესია და უცხო ეკლესიის მრევლად იქცნენ.

წინამდებარე ნაშრომში ისტორიულ წყაროებზე დაყრდნობით გადმოცემულია ოსმალთა და ირანელთა მიერ დაპყრობილ ქართლ-კახეთსა და მესხეთში მცხოვრებ იმ ქართველ მართლმადიდებელთა ხვედრი, რომელნიც თანდათანობით სომხური ეკლესიის მრევლად გადაიქცნენ დამპყრობელთა პოლიტიკური ნების შესაბამისად. გამოწოდებულია შედეგად დაზუსტებულია ქართულ ეკლესიის მრევლში გასულ ქართველებს თანდათანობით შეეცვალათ ეთნოფსიქოლოგია, დაკარგეს ეროვნული ცნობიერება და დააღვნენ გასომხების გზას. ეს პროცესი განსაკუთრებით გაღრმავდა ობსილსისა და ქვემო ქართლში, აგრეთვე ქართლ-კახეთის ქალაქებსა და გზისპირა სოფლებში, სადაც მაჰმადიანების ბატონობა უფრო მტკიცე იყო.

წიგნი განკუთვნილია ეკლესიისა და ერის ისტორიით დაინტერესებული მკითხველისათვის.

ანანია ჯაფარიძე, 1999

კავკასიის სახელმწიფო ხელნაწერთა ინსტიტუტისა და მამოცის სახელმწიფო ერეკის მაგენადარანის ფონდებში დაცულია საეკლესიო-ლოგოგრაფიული შინაარსის ქართული ანბანით დაწერილი სომხურენოვანი კრებულები და ქართული გრანსკრიპციით დაწერილი სომხური საეკლესიო ლიტერატურა. იგრიშაშვილის აზრით, XVI-XVIII საუკუნეებში საქართველოში მცხოვრები „სომხებისათვის“ ლოცვები ქართული ასოებით იწერებოდა. ზ. ჭიჭინაძეს ერთი ასეთი ქართული ასოებით დაწერილი სომხურენოვანი წიგნი „ნერსეს კათალიკოსის გალობა“ ხელთ პქონია (გამასურაძე, ქართული და სომეხი ხალხების ურთიერთობა XIII-XVIII საუკუნეებში“ 1982 გვ. 314-316).

მკვლევართა შორის სადავოა, თუ რისთვის იწერებოდა ქართული გრანსკრიპციით სომხურენოვანი წიგნები. სომეხ მეცნიერთა აზრით, ისინი განკუთვნილი იყვნენ გაქართველებული სომხებისათვის. გამასურაძისა და სხვათა აზრით კი – „სომხური სარწმუნოების მქონე ქართველებისათვის“ (იქვე, გვ. 315) ე.ი. ქართველი გრიგორიანების ანუ გასომხებული ქართველებისათვის.

ამ საკითხის გარკვევისათვის, საინტერესოა დიდი აკაკის დაკვირვება, რომელიც ერთ ისტორიულ მოთხრობაშია გადმოცემული: XVIII ს. დასაწყისში იმერეთის მეფე ალექსანდრეს დროს „ციხე-სიმაგრეები თურქებს ეჯირათ ხელში, ჯარი პყავდათ ჩაყენებული ყველგან და ქვეყნის ბელსა და უბედობას განაგებდნენ, მეფე მათი სურვილების აღმსრულებელი, ყურმოჭრილი ყმა იყო. ფაშა იბმაილი ქუთაისის ციხეში იჯდა და იქიდან განაგებდა. თურქები ყოველთვის იმას ცდილობდნენ, რომ იმერლებისათვის რაჟული და ეროვნული ელფერი ენასთან ერთად დაეკარგინებინათ და გაემაჰამადიანებინათ“ (აკაკი, ერთობა ჩვენთვის გახტია, 1991, გვ. 368).

თურქებს გადაუწყვეტიათ ქართული ასოებით დაწერათ არაბულენოვანი ქრისტიანული საღმრთო წიგნები, რათა ქართველებს ყური შეეჩვიათ არაბული ენისათვის და ამიგომ ქართველებს ეკლესიებში არაბულ ენაზე ასმენინებდნენ სახარებას, მაგრამ რადგანაც არაბული დამწერლობა ქართველმა წიგნის მკითხველებმა არ იცოდნენ, ქართული გრანსკრიპციით გადმოუციათ იგი. ეს საქმე თავის მომხრე სამღვდლოებისათვის დაუვალებიათ. აკაკი წერს: „ჩხვიძე ქუთათელმა, სხვათა შორის, ქართული საღმრთო წერილი გადაათარგმნინა არაბულად სიტყვა-სიტყვით და ისე აკითხებდა ეკლესიებში. მაშინდელი არაბულად ნათარგმნი სახარება, ქართული ასოებით დაწერილი, დღესაც მოიპოვება აქა-იქ იმერეთში“ (იქვე, 371).

მამასადაძე, აკაკის დროსაც, XIX ს. მეორე ნახევარში, ჯერ კიდევ მოიპოვებოდა არაბულენოვანი საეკლესიო წიგნები, რომელნიც ქართული ასოებით იყო დაწერილი, შესაგვსადვე იმავე დროს განკუთვნილად სომხურენოვანი საეკლესიო წიგნები, დაწერილი ქართული ასო-

ბითი. ქართული გრანსკრიპციით შესრულებული არაბულენოვანი წიგნები იწერებოდა არა „გაქართულებული არაბებისათვის“, არამედ, პირიქით, ქართველებისათვის, რომელთა ეროვნული გადაგვარებაც უნდა იქნა, მსგავსადვე, ქართული გრანსკრიპციით შესრულებული სომხურენოვანი წიგნები იწერებოდა არა „გაქართველებული სომხებისათვის“, არამედ, პირიქით, იმ ქართველებისათვის, რომელთა გასომხებაც სურდათ, რომელნიც ახლად იყვნენ შესულნი სომხური ეკლესიის მრევლში.

„სომხური საეკლესიო ლიტერატურა ქართული გრანსკრიპციით დგება არაა, სომხური სარწმუნოების ქართველებისათვის უნდა შედგენილიყო, რომელთა დიდმა უმრავლესობამ, ბუნებრივია, სომხური წერა-კითხვა არ იცოდა. მოსახლეობის ამავე ნაწილის სულიერი მოთხოვნებიდან დასაკმაყოფილებლად ზოგი სომხური ლოცვა ითარგმნებოდა ქართულ ენაზე. ერთ-ერთი ასეთი ნათარგმნი კრებულის დანიშნულების თაობაზე გიორგი გორელი გვაუწყებს: „გადმონათარგმნებული სომხის ენიდან ქართველთა ენაზე გორელი გვერგ უღირსი ვართაპეტისაგან სარგოთ ყრმათა სომხეთის ეკლესიისათა, ვისაც სომხეთის ენა არ ესმის“. ამ ცნობაში ისაა საყურადღებო, რომ გიორგი გორელს ეს საეკლესიო დოგმატური კრებული სომეხ „ყრმათა სარგოთ“ კი არ უთარგმნია, არამედ „ყრმათა სომხეთის ეკლესიისათა“, ე.ი. იმათთვის, ვინც სომხურ ეკლესიას ეკუთვნოდა და ამავე დროს სომხური არ იცოდა. ასეთები კი, გასაგებია, უმთავრესად სომხური სარწმუნოების ქართველები, ე.ი. ქართველი მონოფიზიტები იყვნენ“ (გ.მაისურაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 315).

როგორც აკაკი წერს, საქართველოს კუთხეთა მპყრობელი მაჰმადიანების სურვილი იყო ქართველები განმორებოდნენ მშობლიურ ეკლესიასა და რჯულს, ე.ი. მართლმადიდებლობას.

ოსმალები და ყიმილბაშები (ირანელები) XVI-XVIII საუკუნეებში შექმნილი განსაკუთრებული საერთაშორისო პოლიტიკური მიზნების გამო, მიზანმიმართულად ებრძოდნენ არა ყველა ქრისტიანულ სარწმუნოებრივ მიმართულებას, არამედ მხოლოდ ქართულ ეკლესიას. მათთვის მოსათმენი და ზოგჯერ მისაღებიც კი იყო სომხურ-ქრისტიანული, კათოლიკური და ბერძნული ეკლესიები, მაგრამ მოუთმენელი იყო ქართველთა მართლმადიდებლური სარწმუნოება. ამასთან დაკავშირებით შ.ლომსაძე წერს: „ამ დროს თურქებს, ისევე როგორც სპარსელებს, მოსეყენებას უკარგავდა მართლმადიდებლური რუსეთის წარმატებანი, რომელიც სულ უფრო სამხრეთისაკენ მოიწეოდა და კავკასიის უღელგეხილს ებჯინებოდა. ...მართლმადიდებლური რუსეთის წარმატებანი თურქეთს ყველაზე მეტად აფიქრებდა და ყოველი ღონისძიებით ცდილობდა არ დაეშვა მართლმადიდებლურ ხალხთა ურთიერთკონტაქტი და რაც მთავარია, მათი კავშირი ერთმორწმუნე რუსეთის სახელმწიფოსთან“ (შ.ლომსაძე, „გვიანი შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიიდან, 1979, გვ. 75).

ამის გამო, თურქთა და სპარსთა მიერ დამორჩილებულ მესხეთში,

ქართულ-კახეთსა და იმერეთში მართლმადიდებლურ სარწმუნოებას ანუ „ქართველობას“ შეურიგებელი ბრძოლა გამოეცხადა (იქვე. გვ. 35).

მიზანგის დაპყრობის შემდეგ ოსმალებმა შექმნეს უზარმაზარი იმპერია, რომლის შემადგენლობაში ღუნაისპირეთთან ერთად შევიშლევ-სპირეთიც შედიოდა, ირანის იმპერიას კი კავკასიიდან ინდოეთამდე იყო განვრცობილი. საქართველო მათ ერთმანეთს შორის პქონდათ გაყოფილი. დასავლეთი და სამხრეთი საქართველო-ოსმალეთს, ხოლო აღმოსავლეთი ირანს ეკუთვნოდა.

XVII საუკუნის დასაწყისისათვის მკვეთრად შეიცვალა საერთაშორისო ვითარება. საქართველოს ჩრდილოეთით წარმოქმნილი ახალი მართლმადიდებლური რუსეთის სახელმწიფო ძლიერდებოდა, სწრაფი გაფართოების გამო იერთებდა იქამდე ოსმალეთისა და ირანის გავლენის სფეროში მყოფ მიწა-წყალს. რუსეთმა ოსმალეთს წაართვა ყირიმი, ჩრდილო შავი ზღვისპირეთი, ჩრდილო კავკასია, ღუნაისპირეთი, გამოჩნდა კასპიისზღვისპირეთში, რითაც შეაშფოთა ირანი და ოსმალეთი. XVIII საუკუნეში, ევროპაში გავრცელებული აზრით, რუსეთი აპირებდა კონსტანტინოპოლის აღებას, ბოსფორისა და დარდანელის სრუტეების ხელში ჩაგდებასა და ხმელთაშუა ზღვაში გასვლას. მაშასადამე, რუსების სურვილი იყო ოსმალეთის სახელმწიფოს დაშლა-დანაწევრება, რასაც მიზანმიმართულად ახორციელებდა კიდეც. ასევე, ირანშიც უიქრობდნენ, რომ რუსები აპირებდნენ კასპიისზღვისპირეთიდან ირანის გავლით ინდოეთში შესვლას. ირანი და ოსმალეთი რუსეთისაგან სასიკვდილო საფრთხეს ელოდნენ, თავიანთი იმპერიების მთლიანობის წინააღმდეგ მიმართულს.

ამ დროს ოსმალთა და ირანელთა პოლიტიკური მიზანი იყო, როგორც არ დაეკარგათ კავკასია (ამიერკავკასია), რადგანაც კავკასიის დაჭერის შემდეგ რუსებს გზა ეხსნებოდათ ოსმალეთისა და ირანის ცენტრებისაკენ, რაც მათი იმპერიების დაშლას მოასწავებდა.

ირანელებსა და ოსმალებს განსაკუთრებით აფრთხილებდათ ქართველების მართლმადიდებლური სარწმუნოება, რადგან იცოდნენ, რომ ერთმორწმუნეობის გამო მართლმადიდებლურ რუსეთს კავკასიის დაუფლებაში ხელს შეუწყობდა თანამორწმუნე ქართველობა (რაც, მართლაც ასე მოხდა შემდგომ).

კავკასიაში რუსეთის ერთადერთი ბუნებრივი პოლიტიკური მოკავშირე სარწმუნოებრივი ერთიანობის გამო იყო მართლმადიდებელი ქართველი ხალხი, რომლის მისწრაფება რუსეთისაკენ XVII-XVIII საუკუნეებში ცნობილი იყო. კავკასიის სხვა ყველა ხალხი და ქვეყანა იმ დროისათვის ან მუსულმანური იყო, ანდა პოლიტიკური თავისთავადობა პქონდა დაკარგული. ჩრდილო კავკასიელების გამუსულმანების პროცესი დამთავრებული იყო, სომხეთსა და ამერბაიჯანში კი, მუსულმანური სახანოები არსებობდნენ. ამ დროს სომხების რიცხვი ამიერკავკასიაში პროცენტულად ძალზე მცირე იყო. ამასთანავე, მათი პოლიტიკურად ნეიტრალური (არამართლმადიდებლური) სარწმუნოებრივი მიმდინარე-

ეობა (მონოფიზიტიზმი) საფრთხეს არ წარმოადგენდა ირანისა და ოსმალეთისათვის, მხოლოდ ქართველთა სარწმუნოებას განიხილავდნენ პოლიტიკურად საშიშ ელემენტად. ამიტომაც, ირანულმა და ოსმალურმა დაიწესეს საუკუნოვანი დიდი რელიგიური ომი ქართველთა პროვინციაში სარწმუნოების ანუ ქართული მართლმადიდებელი ეკლესიის წინააღმდეგ. უდიდესი მნიშვნელობა მიენიჭა ქართველების გამაჰმადიანებას, სხვა სარწმუნოებრივ თემში გადასვლას (ქართველების გასომხებას, გაკათოლიკებას), საქართველოს დაცლას ახალგაზრდა და ჯანსაღი მოსახლეობისაგან (ე.ი. ქართველების გვერებად გაყიდვას, ირან-ოსმალეთში გადასახლებას).

„სომეხი კათოლიკენი, ისე, როგორც სომეხ-გრიგორიანნი, თურქებსა და ირანელებსაც XV-XVIII საუკუნეებში „მიუხმრობელი“ და „უწყინარი“ რელიგიის წარმომადგენლებად მიაჩნდათ. ამიტომ, თავიანთ ქვეყანაში მათ გარკვეულ პრივილეგიებსაც ანიჭებდნენ“ (შლომსაძე, გვ. 41). რადგანაც სომხური სარწმუნოება მაჰმადიანებს უწყინარ, უსაფრთხო რელიგიად მიაჩნდა, ხოლო ქართული მართლმადიდებლობა – საშიშად, ამიტომაც, სხვადასხვა ხერხების გამოყენებით ცდილობდნენ, ის ქართველები, რომელთა გამაჰმადიანებას ვერ ახერხებდნენ, სომხური ეკლესიის მრევლად გადაექციათ.

„თურქეთის მიერ დაპყრობილ გერიგორიანულ არნახულად გაიზარდა, როგორც სომეხ ეპარქი-მრევლეთა, ისე სომხურ-გრიგორიანული ეკლესიის ძლიერება და ავტორიტეტი. სომეხი ხალხი თურქეთის სულთნებს თავიანთი პოლიტიკის დასაყრდენ იარაღად მიაჩნდათ“ (იქვე, გვ. 22).

სომხური ეკლესიისადმი კეთილგანწყობა იმდენად დიდი იყო, რომ კონსტანტინოპოლის აღებისთანავე სულთან მეჰმედ II-მ (1451-81) კონსტანტინოპოლში დააარსა ახალი ქრისტიანული ცენტრი – სომხურ-გრიგორიანული საპატრიარქო, რომელიც ბერძენთა საპატრიარქოს თანახმად უფლებებით აღიჭურვა. ორივე საპატრიარქო, ბერძენი და სომხური, ნომინალურად დაუმორჩილეს სულთანის კარს. სულთან მეჰმედ II-ს კონსტანტინოპოლელი სომეხები მიაჩნდა თავისი ინტერესების ერთგულ დამცველებად. საერთოდ, ქრისტიანულ რელიგიურ მიმდინარეობებში, სომეხთა თავისებური სექტა, რომელსაც მოგვიანებით (1836წ.) გრიგორიანობა შეერქვა, სომეხებს განსაკუთრებულ და შედარებით პრივილეგიურულ მდგომარეობაში აყენებდა, როგორც თურქეთში, ისე ირანში“ (იქვე, გვ. 23). კონსტანტინოპოლის სომხურ საპატრიარქოს ჰქონდა 49 ეპარქია. მას ემორჩილებოდა ოსმალეთის იმპერიის მთელი მონოფიზიტიზმი მოსახლეობა არა მხოლოდ სასულიერო, არამედ სამოქალაქო სასამართლო სფეროშიც (იქვე, გვ. 24).

ასევე, დიდი პატივით ეპყრობოდა სომხურ ეკლესიას ირანის ხელისუფლება. სომეხებს ნება დაერთოთ სარწმუნოებრივი აღმსარებლობის თავისუფლებისა, „მაჰი პირადად ეხმარებოდა სომეხებს ეკლესიების მშენებლობაში (იქვე, გვ. 37). დადიოდა მათ ქრისტიანულ დღესასწაულებს,

ბზე, ესწრებოდა ქრისტიანულ ცერემონიალებს. მისი განსაკუთრებული ბრძანებით სჯიდნენ ყველას, ვინც სომეხ ქრისტიანს შეურაცხყოფას მიაყენებდა (ა.ანისკი, სომხური ეკლესიის ისტორია, კიშინიოვი, 1900, გვ. 264)... ერთი მხრივ თურქეთისა და მეორე მხრივ, სპარსეთის მესვეურთა პოლიტიკის წყალობით, XVII-XVIII საუკუნეებში სომხური საეპარქიო კაპიტალი საერთაშორისო არენაზე გავიდა. მათ ვხედავთ: შაჰი ზღვის, ხმელთაშუა ზღვის, ატლანტისა და ინდოეთის ოკეანეების აუზში და სხვა“ (იქვე, გვ. 38).

განსაკუთრებით გრავიკული იყო მესხეთის ქართველთა ბედი. აქ ოსმალებმა მართლმადიდებლობა (ქართული ეკლესია) აკრძალეს. ქართველები, რომელთაც არ მიიღეს მაჰმადიანობა, სომხური ეკლესიის მრევლად აქციეს. მხოლოდ მცირე ნაწილი ქართველებისა გადაიქცა კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს მრევლად.

„1578 წ. ოსმალებმა სამცხე-საათაბაგო დაიპყრეს. ქართული სოციალურ-პოლიტიკური წყობილება გააუქმეს, მის ადგილზე შექმნეს ჩილდრის (ახალციხის) საფაშო. მესხეთში ქართველობას შეურიგებული ბრძოლა გამოუცხადა. მგრის დარგებები, პირველ რიგში, ქართული ეკლესიის ზურგს ხედებოდა. ოსმალებმა კარგად იცოდნენ, რომ ქართული მართლმადიდებლური ეკლესიის დათრგუნვის გარეშე მათ მიერ დაწყებული საქმე შეიძლებოდა წარმატებით ვერ დაგვირგვინებულიყო. ამ დროს თურქებს ისევე, როგორც სპარსელებს, მოსვენებას უკარგავდა მართლმადიდებლური რუსეთის წარმატებანი, რომელიც სულ უფრო სამხრეთისაკენ მოიწვედა“ (შლომსაძე, გვ. 35).

სამცხე-საათაბაგოს ანუ მესხეთის ქართული ეკლესია თურქებმა სომხურ ეკლესიას დაუქვემდებარეს. ამის გამო, ქართველი ქრისტიანები მესხეთში გასომხდნენ (იმათ გარდა, რომელნიც ბერძენულ საპატრიარქოს დაუქვემდებარეს). ამის შესახებ შლომსაძე წერს: „კონსტანტინოპოლის გრიგორიანულ საპატრიარქოს უფლებას XV ს. მეორე ნახევრიდან დაუქვემდებარა სამცხე-საათაბაგოს ქართული ეკლესია. ქართველთა გრიგორიანულ სარწმუნოებაზე მიქცევის ტენდენციები ამკარად შეიმჩნევა იმიერ ტაოსა და არზრუმის სასამართლო პროვინციების ქართულ მოსახლეობაში. როგორც საფიქრებელია, ყარსისა და არზრუმის მართლმადიდებლური სამწყსო XVIII ს. ბოლოს გაუქმდა და მრევლი შეერწყა თურქულ-მუსულმანურ და სომხურ-გრიგორიანულ ეკლესიებს“. აქედან მართლმადიდებლთა (ქართველთა) გაგრიგორიანების (გასომხების) ფაქტი დადასტურებული აქვს აგრეთვე მკვლევარ ივანე ფაშაშაიანს თავის „ეკლესიის ცხოვრებაში“. ასეთივე ვითარება შეიმჩნა XVI-XVII საუკუნეებში არგაანის თემებში, ჩილდრის ტბის მიდამოებში (იქვე, გვ. 42). ასეთივე სურათი, ქართველთა გასომხებისა, ადგილი ჰქონდა ირანელთა მიერ დაპყრობილ ქართლ-კახეთში XVII-XVIII საუკუნეებში. ამის შესახებ საჯაროდ სასამართლოზე განაცხადა ქართველთა ცნობილმა ეპისკოპოსმა ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილმა (ნიკიფორე ირბახმა), რომელიც შემდგომ დასაჯელთ საქართველოს კათა-

ლიკოს-პაგრიარქი გახდა. კერძოდ, 1634 წლის ამბებთან დაკავშირებით, როსტომ მეფის კარზე ნიკიფორე ირბახმა განაცხადა: „ყოველდღე ჩვენის თვალთი ვხედავთ, რომ მრავალნი ქართველნი სომხდებიან, და უფრო მომეტებული მათგანი მაჰმადის სარწმუნოებასაც ღებულობს“ (მთაბარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, 1902, გვ. 127). მისი სიტყვიდან ჩანს, რომ ქართველთა გასომხების ფაქტები XVII ს-ში ყოველდღიურად მიმდინარეობდა და ქართველების გასომხება ჩვეულებრივ სურათს წარმოადგენდა. ქართველები უწყვეტად გადადიოდნენ სომხური ეკლესიის მრევლში. ამიტომაც ხედვდნენ ამას „ყოველდღე საკუთარი თვალით“. ამას აღწერდნენ აგრეთვე ევროპელი მისიონერებიც. თბილისის ცნობილი გუმბათიანი ქართული ეკლესია, მისი მრევლის გაგრიგორიანების გამო აღმოჩნდა სომხების ხელში. ასეთივე ბედისა აღმოჩნდა ამავე ქალაქის კიდევ სამი გუმბათიანი ქართული ეკლესია. შემდგომში, აგრეთვე სომხების ხელში გადასულა თბილისის ოთხი უგუმბათო ეკლესია, „უგუმბათო ოთხი აწ უპყრავთ სომეხთა“ (ვახუშტი ბაგრატიონი, ქ. ც. IV, 1973 წ. გვ. 226). ისანში, აღნიშნულთა გარდა, სომხების ხელში გადასულა ერთი ქართული უგუმბათო ეკლესია (იქვე, გვ. 337).

თბილისის ციხეში (ე.ი. გაღავენით შემოზღუდულ ნაწილში) – სპარსელები ცხოვრობდნენ, „ხოლო ციხეს გარეთ უფროს სომეხნი (და მცირედ ქართველნი), ქცევა-მნითა ქართულითა“ (იქვე, გვ. 338). ვახუშტის ამრით, ქვემო ქართლში „ახაგა და სანაინი მეფეთა ქართველთა აღშენებული ეკლესიანი გუმბათიანი (ქ. ც. IV, გვ. 308), თავდაპირველად ქართველთა ხელში ყოფილა, „გარნა აწ სხედან სომეხნი“ – წერს ვახუშტი (ე.ი. XVIII ს-ში) ამით გარდა იქვე, ქობერის და ძელი ჭემშარიგის ცნობილი საეპისკოპოსო ეკლესია, რომელსაც, აგრეთვე, „აგარაკი“ ერქვა, ვახუშტის დროს ჯერ კიდევ ქართველთა ხელში იყო (ამ „აგარაკის“ გამო ეწოდა ერთ-ერთ ეპარქიას „აგარაკ-წალკის ეპარქია“).

მაჰმადიანთა მპყრობელობის გამო ქვემო ქართლის ქართველობა, რომელიც ლეკებსა და თათრებს გადაურჩნენ, იძულებულნი გახდნენ მიეღოთ სომხური სარწმუნოება ანუ გრიგორიანობა. ამით ისინი გადაურჩნენ ფიზიკურ განადგურებას მაჰმადიანთა მიერ. ვახუშტი მათ შესახებ წერს: „ამ ადგილთა შინა მოსახლენი არიან სარწმუნოებით სომეხნი (და მცირედად ქართლის სარწმუნოებისა), არამედ ქცევა-მნითა ქართულითა“ (იქვე, გვ. 312).

ვახუშტის დროს თბილისის გარდა „სარწმუნოებით სომეხნი“ (მაგრამ ეთნიკურად ქართველები) ცხოვრობდნენ ასევე გაშირსა და აბოცში (იქვე, გვ. 312-313), მაგრამ ქვემო ქართლში ჯერ კიდევ მრავლად იყვნენ ქართული ეკლესია-მონასტრები, თუმცა „ხუცის სამარ“ დარჩენილნი. მალე მრავალი მათგანი გადავიდა სომეხთა ხელში. ეს კატასტროფა შემდგომაც გაგრძელდა.

ამიტომაც წერდა გოცებით ერთი ევროპელი მკვლევარი (ფრედერიკ დიუბა), – „საოცარი ისაა, რომ მარტო ქართველებს სდევნიან ოს-

მალები და არა სომხებს, მათ სულთანისაგან ნაშოვნი ჰქონდათ სარწმუნოების თავისუფლება“ (ბარველაძე, „სომხური“ თუ ქართული ეკლესიები საქართველოში? თბილისი, 1996, გვ. 97).

თბილისი და ქვემო ქართლი მაჰმადიანთა ბატონობისას

ლუარსაბ I-ის ძე დავითი სპარსელებმა გაამაჰმადიანეს და თბილისი – ქვემო ქართლის მეფედ (ხანად) დანიშნეს. „ფარსადან გორგიჯან-იდის ცნობით, დაუთხანა 1562 წელს უკვე თბილისისა და ქვემო ქართლის მეფეა, რომელსაც მისი ძმა სიმონი ტახტიდან გადასაყენებლად ებრძვის“ (გეორგილიანი, საქართველო XVII საუკუნის... 1987, გვ. 20).

ქართლი, ფაქტიურად, ორ პოლიტიკურ ნაწილად იყო გაყოფილი: თბილისი და ქვემო ქართლი სპარსეთის უშუალო ქვეშევრდომობის ქვეშ მყოფ ტერიტორიას წარმოადგენდა (მაჰმადიანი ბაგრატიონის მმართველობით), ხოლო ქართლის მეორე ნაწილი, თბილისის ჩრდილოეთით ლიხის მთამდე, ქრისტიანულ სახელმწიფოს წარმოადგენდა. ამიტომაც, ქვემო ქართლსა და თბილისში უკვე XVI საუკუნიდანვე მეგნაკლები ინტენსივობით მიმდინარეობდა ისეთივე პროცესი ქართველთა ღენაცონალიზაციისა, როგორც იმავე ბედის ქვეშ მყოფ მაჰმადიანთა მფლობელობის ქვეშ მოქცეულ მესხეთში, კერძოდ, ქართველთა გასომხება და გათათრება.

მაჰ-აბასმა, რომელიც სომხური ეკლესიის მიმართ განსაკუთრებული მოწყალებით იყო განწყობილი, ქართლის მმართველად დანიშნა გაამაჰმადიანებული ბაგრატიონი – ბაგრატი, რომელსაც წინააღმდეგობა გაუწიეს ქართველმა ქრისტიანებმა და არ მისცეს ნება თბილისის ჩრდილოეთითა და დასავლეთით მდებარე ქართლის ტერიტორიები ემართა, სამაგიეროდ, ის ირანის ხანის გიგულით ბატონობდა თბილისსა და ქვემო ქართლზე. „ხოლო დაჯდა ბაგრატი, რომელი გარდაქცეული იყო სჯულსა მაჰმადისასა და არცა იყო ღირსი მეფობისა, და ზურგად განჯის ხანი და მისნი მდგომნი ჰყვეს და მაშინ ამან ბაგრატი ვერ დაუჭირა თავი ქართველთა და ვერც ეუფლა ქალაქს ზეით ზემო ქართლსა და არცა ჰყვარობდნენ ქართველნი და არც-რად ახსენებდნენ თათრობისათვის და ეძახდნენ საბარათაშვილო ბატონსა და იყოფებოდა ეგრეთ“ (ქ. ც. II, გვ. 402).

აქედან ჩანს, რომ ბაგრატი-ხანი, მსგავსად დაუთხანისა, თბილისისა და ქვემო ქართლის სპარსი მმართველია (თუმცა ეთნიკურად ქართველი). მის შესახებ კარგად წერს ვახუშტი: „ხოლო ესე ბაგრატი იყო ფრიად მაჰმადიანი და არა-რად კეთილი იყო მის თანა. სძულობდნენ ქართველნი და იყო საბარათინოს და უხმობდნენ საბარათინოს ბატონსა, არცაღა თუ ეგვენ ერჩნდნენ და მორჩილებდნენ. შემდგომად ბოლნისს ყოფასა შინა მოკვდა ბაგრატი 1619. ხოლო ცოლი მისი ანნა ძით

სვიმონით იყოფოდნენ თფილისს და სომხითს, არცა მას მორჩილებდნენ ქართველნი იმდენად (ქ. IV, გვ. 428).

თბილისი, სადაც ყიზილბაშთა გარნიზონიც იდგა, ასეთ ვითარებაში (მაჰმადიანთა მმართველობის დროს) ქართველთა ღენაცხოვანობის ერთ-ერთ მთავარ კერას წარმოადგენდა, რასაც ხელს უწყობდა, აგრეთვე, XVII საუკუნის 40-იანი წლებიდან თბილისის ეკონომიკური აღმავლობა. „ქართლის საგახტო ქალაქი წარმოადგენდა მნიშვნელოვან საგრანზიტო პუნქტს, რომლის მეშვეობით წარმოებდა გაცხოველებული ვაჭრობა, როგორც აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის, ისე თურქეთსა და ირანის ქალაქებს შორის (ე.კუცია, „თბილისისა და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ...“, „ძიებანი ...“, 1976, გვ. 258). ხოლო საეკლესიო სფერო, როგორც ცნობილია, სომეხთა და სომხურ ეკლესიის ხელში იმყოფებოდა აღნიშნულ დროს, რაც კარგად გამოიყენებოდა ქართველთა სომხურ სარწმუნოებაზე გადაყვანისათვის. ამ მიზეზის გამო ქვემო ქართლსა და თბილისში ძლიერ გაიზარდა სომხური სარწმუნოების მქონეთა რაოდენობა, მოსახლეობის ერთი ნაწილი თანდათან სომხური ეკლესიის მრევლად იქცა სპარსელთა ნებით. მოსახლეობის სამართავად მაჰმადიანთა მმართველებმა შემოიღეს ახალი სახელი – „მელიქი“. როგორც წესი, თბილისისა და სომხითის მელიქები სპარსულ-მაჰმადიანური პოლიტიკური ორიენტაციისანი იყვნენ („ეულოდ მელიქი სომხითისა და ათაბეგ და ზაქუმ ერთგულობდნენ ყეისსა“ ქ. IV, გვ. 434).

ასევე თბილისის მმართველია გასპარსელებული ბაგრატიონი, სიმონ-ხანიც. თეიმურაზ-სააკაძის აჯანყების შემდეგ ყიზილბაშები კვლავინდებურად იდგნენ ქვემო ქართლსა და თბილისში, „წარმოვიდა ყიზილბაშის ჯარი და მოიყვან საბარათაშვილო და სომხითი მოითარეშეს და იყვნენ... ხოლო ყორჩიბაშმან გაამაგრა ციხე გვილიისა და დაადო მუნ სვიმონ-მეფე 1628...“ (ქ. II, გვ. 415). ამ სვიმონ ხანის მოკვლის შემდეგ განრისხებულმა შაჰმა ქართლის ვალად გამოგზავნა გათათრებული როსტომ-ხანი. ამის შემდეგ, ასი წლის განმავლობაში ქართლ-კახეთს გათათრებული მმართველები მართავდნენ. ცხადია, ისინი ისეთივე ეკონომიკურ პოლიტიკას ატარებდნენ ქართლსა და კახეთში, როგორიც მიღებული იყო საერთოდ სპარსეთის სახელმწიფოში. სპარსეთში კი ვაჭრობა და მრეწველობა სომხური სარწმუნოების მქონე მოსახლეობის ხელში იყო.

ამიგომაც უნდა ითქვას, რომ უკვე XVI საუკუნიდანვე ქვემო ქართლი და თბილისი სპარსულ პოლიტიკურ-ეკონომიკური დაქვემდებარების ქვეშ მყოფ ქვეყანას წარმოადგენდა და აქ სომხურ ეკლესიას ისეთივე შეღავათები და უპირატესობანი ჰქონდა, როგორც საერთოდ სპარსეთში. ამის გამო მრევლი აკლდებოდა მაჰმადიანთა მიერ სასტიკად დევნილ ქართულ ეკლესიას და ემაგებოდა სომხურ ეკლესიას. რაც შეეხება თბილისის ჩრდილოეთ და დასავლეთით მდებარე ქართლს, რომელსაც ძირითადად ქრისტიანი ანდა ქართული ეროვნული თვითშემეცნების მქონე მაჰმადიანი ბაგრატიონები მართავდნენ, შედარებით

შენელებული იყო ქართველთა გათათრებისა და გასომხების პროცესი, თუმცა კი, როსტომის დროს თურმე, როგორც ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილი აღნიშნავდა, ქართველების მნიშვნელოვანი რაოდენობა ყოველდღიურად თათრდებოდა და სომხდებოდა. შედეგმავე არ დააყოვნა. თუკი XVII საუკუნის დასაწყისში კახეთში ყოფილა 20 საეპისკოპოსო, ქართლში 21 საეპისკოპოსო, ხოლო მესხეთში – 14-მდე, თეიმურაზ II-ის ქრისტიანული წესით კურთხევისას მე-18 საუკუნის 40-იანი წლებისათვის ქართლ-კახეთში სულ რამდენიმედა მოქმედი საეპისკოპოსო არსებობდა, ხოლო მესხეთში – აღარცერთი.

XVIII ს. ბოლოსა და XIX ს. დასაწყისისათვის ქართლში ყოფილა სულ ექვსი საეპისკოპოსო, კახეთში – ოთხი, როგორც ეს საბუთიდან ჩანს, – „ხოლო მათის უწმინდესობის ხელქვეშა მღვდელმთავარნი, რომელნიცა აწ არიან: ქართლსა შინა – 1. გვილიის მიტროპოლიტი... 2. რუისისა მიტროპოლიტი... 3. წილკნისა მიტროპოლიტი... 4. ურბნისისა მიტროპოლიტი... 5. სამთავისსა ეპისკოპოსი... 6. ნიქოზისა ეპისკოპოსი. კახეთსა შინა – 1. ბოდბისა მიტროპოლიტი... 2. ნინოწმინდისა მიტროპოლიტი... 3. რუსთავისა არხიეპისკოპოსი... 4. ნეკრესისა მიტროპოლიტი...“ (ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 1112-1113).

აქედან ჩანს, რომ ქართლის 21 საეპისკოპოსოდან გადარჩენილა ექვსიოდე, ხოლო კახეთის 20 საეპისკოპოსოდან, ალავერდის საეპისკოპოსოს გარდა – ოთხი.

რაც შეეხება მესხეთს, აქ, როგორც აღინიშნა, ქართული საეპისკოპოსოები საერთოდ მოიშალა. რენეგატობის გზაზე დამდგარი ახალციხის გამაჰმადიანებული ქართველი ფაშები თვითონვე უწყობდნენ ხელს სამცხეში ქრისტიანობის დათრგუნვასა და მუსულმანობის დანერგვას.

სამცხეში მაჰმადიანობის გავრცელების შედეგად მნიშვნელოვნად შემცირდა ქრისტიანული რელიგიის მსახურთა რიცხვი. ქრისტიანი მოსახლეობა ფაქტიურად უწინამძღვროდ დარჩა (მსენიძე, საქართველოსმალეთის ურთიერთობის ისტორიიდან, გვ. 322-324). ვახუშტის სიტყვით: „განნა თვინიერ ადგილ-ადგილ იპოვებიან მღვდელნი და შეიქმნა სრულიად მაჰმადიანობა წესითა და სჯულითა მათითა და აღმენდებიან მეჩეთნი. არამედ, დაშინენ გლეხნი და იგინიყა უმწყემსელნი, ვითარცა პირუტყვი“. დიდი ხნის განმავლობაში იცავდა გლეხობა მამა-პაპათა სარწმუნოებას, მაგრამ „უმწყემსელად“ და გაუთავებული ოსმალური გადასახადებით დაბეგრული გლეხები თანდათან იღებდნენ უცხო რჯულს...

სულ სხვა ვითარებაა აღნიშნულ პერიოდში სომხურ ქრისტიანულ ეკლესიაში. მას შემდეგ, რაც კილიკიიდან საკათალიკოსო ტახტი ერზი-ადინში იქნა გადაადგანილი 1441 წელს, ის აქ იქცა სომხურ უძლიერეს სასულიერო ცენტრად. 1540 წელს არზრუმის „კანუნ ნამებში“ სპეციალური მითითებაა სომხური მონასტრების მიწათმფლობელობის შესახებ და სომეხი სასულიერო წოდების განთავისუფლების თაობაზე სახელმწიფო გადასახადისაგან (M.K. Зауляян, Армения в первой половине XVI в. М., 1971, стр. 26).

ქართულ პროვინციებში თუ ოსმალთა დამპყრობლები მიწის მფლობელობას უნარჩუნებდნენ ძირითადად გამაჰმადიანებულ ქართველ დიდებულებს და მათი სახით თავიანთ დასაყრდენს იძენდნენ იქ, სომხურ „გავარებში“, რამდენადაც მიწა უმეცესად ქურთი ბეგების ხელში იყო, ოსმალები ითვალისწინებდნენ სომხური უმაღლესი სასულიერო წოდების როლს ხალხის მასების დამორჩილების საქმეში და პრივილეგირებულ მდგომარეობაში გოვებდნენ მას. ასევე გარკვეული შეღავათებით სარგებლობდა სომხური სასულიერო წოდება აღმოსავლეთ საქართველოშიც.

XVIII საუკუნის სომეხ კათალიკოსს – სიმეონ ერევნელს, თავის „ჯამბრში“ ნათქვამი აქვს, არც ერმიადინის გახვის კათალიკოსები, არც ძმობის წევრები ვალდებულები არ იყვნენ გადასახადი ეხადათ საერო ხელისუფლების სასარგებლოდ (Симеон Еревянц, Джамбр, 1958, М., стр. 201). დროდადრო თუ მოხდებოდა და რომელიმე დამპყრობელი მაინც შეაწერდა გადასახადს ერმიადინის მონასტერს, მისი მესვეურები ყოველთვის ცდილობდნენ მოეძებნათ შესაფერისი მომენტი მის გასაუქმებლად. მაგ., კათალიკოს მელქისეთის დროს ირანის მპყრობელს, შაჰ-აბასს (1587-1628) დაუხარკავს „წმინდა გახვი“ ყოველწლიური გადასახადით. შაჰ-სეფის მფლობელობაში კათალიკოსმა მოესესმა შეძლო თანხმობის მიღება ამ გადასახადის გაუქმებაზე. ასევე იქცოდნენ ცალკეული სასულიერო პირებიც. სულთან მეჰმედ IV-სათვის (1638-1687) რამდენიმე ვარდაპეგს მიუმართავს თხოვნით ხარჯისაგან განთავისუფლების თაობაზე, იმ მოტივით, რომ ღვთისმსახური ძველთაგანვე სარგებლობდნენ ამ უპირატესობით. სულთანს მათი თხოვნა შეუწყნარებია (იქვე, გვ. 315).

რამდენადაც ეკლესია-მონასტრები სომხეთში ოსმალეთის ბატონობის პირობებშიც გარკვეული უპირატესობით სარგებლობდნენ, მათ სათავეში ხშირად ედგნენ ფეოდალური საგვარეულოს წარმომადგენლები... XVI-XVII სს-ში მოგიერთი მონასტერი კიდევაც ახერხებდა თავის სამფლობელოების გაფართოებას. ამდენად, სომხურმა ეკლესიამ შეინარჩუნა თავისი უფლებები და შეუვალა, რის შედეგადაც სომეხი გლეხი, წინააღმდეგ სამცხე-საათაბაგო გლეხისა არ დარჩენილა უწინამძღვრო და „უმწყემსელი“. აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ ერმიადინი შეეცადა ხელში აეღო საეკლესიო გადასახადების შეგროვების უფლება ყველა ქრისტიანი სომეხისაგან, სადაც არ უნდა ეცხოვრა მას. ეს კი ნიშნავდა ერმიადინის ბრუნვას სომეხთა შორის სარწმუნოების დაცვა-შენარჩუნებისათვის. ყოფილა შემთხვევები, როდესაც საკათალიკოსოს გადაუხდია გადასახადი სახელმწიფო ხელისუფლების სასარგებლოდ იმ მორწმუნეთა მაგივრად, ვისაც ამის გაკეთება თვითონ არ შეეძლო. ევროპელი მოგზაური პ.ტურნეფორი ახსენებს რა ერმიადინის საკათალიკოსოს სიმდიდრეს, აქვე დასძენს: ის ღარიბია სხვა მნიშვნელობით და ნამდვილი ღარიბიც, რადგანაც ვალდებულია გადაიხადოს სულადობრივი გადასახადი იმ მორწმუნეთა მაგივრად, რომლებსაც საშუალება არა

აქვთ მისი გადახდისა. ერმიადინი ამ დანაკლისს, სხვათა შორის სავარაუდოა, იხსებდა სომეხი დიდგვარის ხარჯზე, რომლებიც ქრისტიანობის შენარჩუნებით მეტისმეტად იყვნენ დაწინაურებული და გამდიდრებული საგარეო ვაჭრობის სარბიელზე... შემოთქმულის საფუძველზე, ვფიქრობთ, სომხურმა ქრისტიანულმა ეკლესიამ, რომელიც საგრძნობი შეღავათებით სარგებლობდა ოსმალეთის ბატონობის პირობებში, დიდი როლი შეასრულა მოსახლეობაში სარწმუნოების დაცვის საქმეში. ბრუნავდა თავისი მრევლის შენარჩუნებაზე. ის ზოგჯერ თვითონ მიდიდა დათმობაზე ქრისტიანი მოსახლეობის მიმართ და ამით კიდევ ერთხელ ხაზს უსვამდა თავის სიმტკიცეს სარწმუნოებისათვის ბრძოლაში. სრულიად განსხვავებული ვითარება იყო ამ მხრივ სამცხე-საათაბაგოში. დიდი ხნიდან მოწყვეტილი საქართველოს დანარჩენი მხარეებისაგან, ოსმალეთის პოლიტიკის წყალობით, აქ ინტენსიურად ხდებოდა ფეოდალური ზედა ფენების გამაჰმადიანება, რაც გარკვეული პრივილეგიების მოპოვებასთან იყო დაკავშირებული. მცირდებოდა ეკლესია-მონასტრების რიცხვი და ვინც დარჩა „ქრისტიანი, ივინცა უმწყსელნი არიან, ვინაიდან არღარა რას მორჩილებენ ქართლის კათალიკოსსა და ბერძენთა არა სცალის მათთვის. ამისთვის უეპისკოპოსნი და უხუცონი არიან“ (ვახუშტი, ქ. IV, გვ. 660). საარსებო პირობებისა და უუფლებო მდგომარეობის ღიმილზე აიძულებდა მათ თანდათან გადასულიყვნენ უცხო სჯულზე და ამით მოეპოვებინათ მოგიერთი შეღავათი არსებობის შესანარჩუნებლად“ (ლ.დავლიანიძე „შაჰიბ კანცის ერთი ცნობის გამო“ ძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან; 1976, გვ. 250-254).

არამარტო მესხეთში, არამედ მთელ საქართველოში, სადაც კი ფეხი მოიკიდეს მაჰმადიანმა მმართველებმა, აქტიურად მიმდინარეობდა ქართველთა დენაციონალიზაციის პროცესი. ქართველებს მაჰმადიანური სახელმწიფოები არა მარტო ასახლებდნენ თავიანთი მიწა-წყლიდან, ყიდდნენ და ყიდულობდნენ გყვეებად, არამედ ყოველნაირად უწყობდნენ ხელს ქართველების სხვა ერებში გათქვეფა-ასიმილაციას, რაც იმ დროს მხოლოდ ერთი ხერხით მიიღწეოდა – სარწმუნოებრივი გადაგვარებით, ქართული ეროვნული ეკლესიისათვის საფუძვლის გამოცვლით.

„ქართველთა განთესვა“ – ემიგრაცია, ფეოდალური ხანის საქართველოს ისტორიის გრაფიკული მოვლენები ქართველთა ნათესავის განთესვის ფაქტებზე მიგვითითებენ. ნბერძენიშვილი გულნაკლული შენიშნავს, რომ შეუსწავლელია და შეუფასებელი ამ შავნელ ხანაში მიმდინარე ეთნიკური პროცესები (ქართველთა „გათათრება“, „გაბლეკება“, „დაკარგვა“ (ნბერძენიშვილი, ბოროჯომის ხეობა (დღიური 1947, საქ. ისტ. საკითხები I, 1964, გვ. 243, აგრეთვე, ნბერძენიშვილი, საქართველო XI-XVIII საუკუნეებში, საქ. ისტ. საკითხები, IV; 1973, გვ. 317, ა.კაკაძე „საქართველოს მოსახლეობის მიგრაციის საკითხები აკად. ნბერძენიშვილის შრომებში“, იქვე, გვ. 49).

ქართლსა და კახეთში ქართული ეროვნული (ქრისტიანული) სახელმწიფოებრიობის არსებობამდე, ასე თუ ისე ქართველთა დენაციონალიზაციის პროცესს სახელმწიფო აკავებდა იმით, რომ ქართულ ეკლესიას უწევდა ყოველმხრივ მხარდაჭერასა და მზრუნველობას, მაგრამ იმის შემდეგ, რაც XVII ს. 30-იანი წლებიდან ქართლ-კახეთს მაჰმადიანი მმართველნი მოეხდინენ ქართველობას საფუძველი გამოეცადა. ქართლსა და კახეთშიც ინტენსიურად გაგრძელდა ქართული სახელმწიფოს საზღვრებს გარეთ დარჩენილ ქართველთა (შაქსა, ყარაბაღსა, ჭარბელქანსა, ლორე-გამირსა, ბაზუმსა, ქვემო ქართლსა და საქართველოს მთიანეთში) მიმდინარე პროცესი ქართველთა დენაციონალიზაციისა – ქართული ეკლესიის სამწყსოდან გასული მრევლი ქართული ქრისტიანობის დაკარგვასთან ერთად ეროვნებასაც კარგავდა.

როგორც აღინიშნა, თბილისსა და ქვემო ქართლში მაჰმადიანთა ბატონობის დროს ქართული მოსახლეობა ძირითადად სომხურ ეკლესიას ეკედლებოდა, რაც გამოწვეული იყო სოციალურ-ეკონომიკური მიზეზებით. სომხურ ეკლესიას შეეძლო გყევითა დახსნა და სამშობლოში დაბრუნება. მოგიერთი მაჰმადიანი მზრუნველი კრძალავდა სომხური მოსახლეობის შევიწროვებასაც კი. ასე დაუხსნია ქართლის გყევითაგან 300 ოჯახი ნადირშაჰის შემოსევისას სომხურ ეკლესიას „იმის გამო, რომ ქართველთა შორის ასეთი სახსრები ძნელად სამოვარი იყო, ჩანს ქვეყანას დიდძალი ხალხი ეკარგებოდა. ეს ვითარება სომხურ სარწმუნოებას საქართველოში პოპულარულსა და მიმზიდველს ხდიდა“ (შლომ-საბე, დასახ. ნაშრ., გვ. 40).

იმ პრივილეგიების გამო, რომელნიც მიანიჭეს სპარსეთსა და ოსმალეთში სომხურ ეკლესიას, სომხური მოსახლეობის ვაჭრობასა და ალბომიციებაში ჩაბმამ, მათი დიდძალი ფულადი სახსრების თავმოყრას შეუწყო ხელი. ერშიაძინი დიდძალი კაპიტალის მქონე ერთეული იყო. ირანისა და თურქეთისათვის, ომისა და სხვა საჭიროების შემთხვევაში, ერშიაძინი სომეხ დიდებულებთან ერთად ითვლებოდა ფულადი სახსრების მიმწოდებელ ერთ-ერთ ცენტრად. ფულის გარკვეულ ნაწილს ერშიაძინი ხარჯავდა დატყვევებულ სომეხთა გამოსახსნელად, როგორც სომხეთში, ისე საქართველოში“ (იქვე, გვ. 40). სპარსეთში (მათ შორის, ჯერ თბილისსა და ქვემო ქართლში, შემდეგ კი მთელ ალმოსავლეთ საქართველოში) როგორც ითქვა, ვაჭრობა და ალბომიციება სომეხთა ხელში იყო, ასევე იყო თურქეთშიც – ევროპასთან სააღებ-მიცემო ურთიერთობა სომეხ ვაჭართა ხელში იყო. ადრე უკვე შევნიშნეთ, რომ სომეხ ვაჭართა პრივილეგიების საფუძველი ქრისტიანული რელიგიის განსხვავებულ სექტაში მდგომარეობდა. თვით ევროპელი ვაჭრებიც კი, რომელთაც ოტომანების იმპერიაში თავიანთი ინტერესები ჰქონდათ, ჩუმად, სომეხთა სახელით და განსაცემლით შემოდიოდნენ და ისე საქმიანობდნენ“ (იქვე, გვ. 43).

XVII ს. 40-იანი წლებიდან ეკონომიკურმა აღმავლობამ ქართლის მაჰმადიან მმართველთა მფლობელობაში გადასვლასთან ერთად გაზარდა თბილისში სომხური ეკლესიისა და ვაჭარ-მეწარმეთა გავლენა.

„XVII საუკუნის 40-იან წლებში ქართლის სამეფოს საერთო პოლიტიკურ-ეკონომიკურ დაწინაურებასთან ერთად იწყება აღმ. საქართველოს უდიდესი საქალაქო ცენტრის – თბილისის აღმავლობაც. ამის აღმავლობას აპირობებდნენ ერთი მხრივ, ირანთა დამოკიდებულების შედარებით ხელსაყრელი პოლიტიკური ფორმა, ხოლო მეორე მხრივ, ირან-ოსმალეთის 1639 წლის ზავი, რომელმაც ბოლო მოუღო დაუსრულებელ ომებს ამიერკავკასიის გერიგორიაზე და თითქმის 90 წლის განმავლობაში უმრუნველყო მშვიდობიანი ცხოვრება მახლობელ ალმოსავლეთში“ (ევაბაშვილი, XVI-XVIII სს. ქალაქები, ნარკვევები მახლ. აღმ. ქალაქ. ისტ. I, 1966, გვ. 183). აკად. ნაბერძენიშვილის აზრით, ამ დროის თბილისი... ალმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი ქალაქი გახდა... ეს ქალაქი მარტო ფეოდალური ქვეყნის მმართველის სადგომი არ იყო, არამედ მნიშვნელოვანი ეკონომიკური ცენტრიც (ნაბერძენიშვილი, საქართველო XI-XVIII საუკუნეში, საქ. ისტ. საკითხები VI, გვ. 227). ქართლის საგახო ქალაქი წარმოადგენდა მნიშვნელოვან საგრანტიკო პუნქტს, რომლის მეშვეობით წარმოებდა გაცხოველებული ვაჭრობა როგორც აღმ. კავკასიის, ისე თურქეთისა და ირანის ქალაქებს შორის“ (კეკელია, „თბილისისა და აღმ. ამიერკავკასიის ქალაქების სავაჭრო ურთიერთობა, ძიებანი... 1976, გვ. 258).

ხელსაყრელი პირობების დადგომის შემდეგ სომხური ეკლესია ადვილად ზრდიდა თავის მრევლსა და სამწყსოს. ქართველები ირანშიც მას ეკედლებოდნენ.

„XVII-XVIII საუკუნეებში ირანსა და საქართველოს შორის გაცხოველებული სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობა არსებობდა... ირანელი და ქართველი ვაჭრების ქარავნები მიდი-მოდიოდნენ ირანსა და საქართველოს შორის. ამავე დროს, ქართველი ვაჭრები, როგორც ჩანს, ხანგრძლივად ცხოვრობდნენ ირანის ქალაქებში და ეწეოდნენ ალბომიციებას. ამის თაობაზე ცნობები დაცულია ევროპელი მოგზაურების თხზულებებსა და ქართულ დოკუმენტურ წყაროებში... ადამ ოლეარიუსის და იან სტრეისის თხზულებებში დაცულია ცნობა, რომ ისპაჰანის გარეუბან პასანაბადში ცხოვრობდნენ ქართველი ქრისტიანები, რომელთა შორის შესანიშნავი ვაჭრებიც იყვნენ ისევე, როგორც სომხებს შორისაცო (გეორგანია, უცხოელ მოგზაურთა ცნობები ქართველთა შესახებ XVII საუკუნეში „მნათობი“ 1962, № 8, გვ. 174-175)... ქართველი ვაჭრები ირანის ქალაქებში საკმაოდ ფეხმოკიდებულნი ყოფილან და იქ მუდმივად ცხოვრობდნენ“. ბუნებრივია, რომ მათ კავშირურობითობა ჰქონდათ აზიულ ვაჭრებთან. ამის თაობაზე საინტერესო ცნობას გვაწვდის „ქულამიშვილების დავთარი“... როგორც ჩანს, ქართველი ვაჭრები არა მარტო მიდი-მოდიოდნენ ირანსა და საქართველოს შორის, არამედ წლობით (და ათეული წლობითაც) ფეხმოკიდებულნი იყვნენ ირანის ქალაქებში და მისდევდნენ ვაჭრობას.

ჩვენი აზრით, ამ გარემოებაზე უნდა მიუთითებდეს ისიც, რომ ისპაჰანის ერთ-ერთ უბანში ჩვენამდე მოაღწია ქართულ და ქართულ-სომხ-

ურ წარწერებიანმა საფლავის ქვებზე. ამ წარწერებს ირანში სამეცნიერო მივლინებით ყოფნის დროს მიაკვლია მაგალი თოდუამ. საფლავები შემორჩენილია ისპაჰანის ჯულფაში ნერსესის, მინასის და სარქისის სომხურ ეკლესიათა ეზოებში (ეკლესიები მდებარეობდნენ ქვისმთელეთა, თავრიზისა და ერევნის ქუჩებში, ი. მაგალი თოდუა, ქართული ნეკროპოლი ირანში, ქართულ-სპარსული ეგვიპტე, 1971, გვ. 196). საფლავთა უმეტესობას წარწერები ორ ენაზე — ქართულად და სომხურად აქვს გაკეთებული. აქ გვხვდება გორელი თაყაიშვილი ზაალბეკის, სააკაშვილი გიორგის, მიჯანაშვილი ათაბეგას, ამირბაბიანთ ელიზბარის შვილის ბაღდასარას, მირიანთა რამაზის შვილის ბურაბბეკის, მირიანთა რამაზის შვილის გივიბეკის საფლავები (ქართულ-სომხურ წარწერებით) და სხვა... ისპაჰანის ჯულფაში, სომხური ეკლესიების ეზოებში ერთი გვარის რამდენიმე კაცია დასაფლავებული და თანაც სხვადასხვა დროს, რაც იმის მაჩვენებელია, რომ საფლავები ადგილობრივი მაცხოვრებლებსაა. თაყაიშვილი მამიჯანა გვხვდება 1679 წლის საბუთში (დოკუმენტები თბილისის ისტორიისათვის, XVI-XIX სს. წიგნი I, 1962, გვ. 34). (საბუთი თბილისური წარმოშობისაა), თაყაიშვილი დაიბადა 1745 წლით დათარიღებულ (მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის, III, 1955, გვ. 52), ხოლო თაყაიშვილი გიორგი XVIII საუკუნის შუა ხანების საბუთებში იხსენიებიან (იქვე, გვ. 544)... (დ. კაციტაძე — „ქართველი ვაჭრები ირანში“ ძიებანი... გვ. 263-269).

სინამდვილეში ვინ იყვნენ ეს ქართული გვარების მაგარებლები, რომლებიც სომხურ ეკლესიათა ეზოებში დაიკრძალნენ, ქართველები თუ სომხები? დ. კაციტაძე, მ. გიკაძე და სხვა მეცნიერები მათ უწოდებენ „სომხური წარმოშობის ქართველ ვაჭრებს“ (იქვე), მაგრამ სინამდვილეში პირიქით, ისინი იყვნენ სომხური სარწმუნოების მქონე ეროვნებით ქართველი პირები, სწორედ ამიტომ დაიკრძალნენ ისინი სომხურ-გრიგორიანულ ეკლესიაში, თავიანთი სარწმუნოებრივი აღმსარებლობის მე-საბამისად. ყოველგვარ საბუთსა თუ დოკუმენტში ისინი ფიგურირებენ როგორც სომხები ვაჭრები, თუმცა კი მათი გვარ-სახელები ქართული იყო, ქართული ფორმითვე გადმოსცემდნენ მათ გვარ-სახელებს იგალიურად და ლათინურად. უცხოელებიც მათ ქართველებს უწოდებდნენ. საერთოდ, იმდენად დიდი იყო გრიგორიანულ სარწმუნოებაზე გადასულ ქართველთა რიცხვი XVII-XVIII საუკუნეებში, რომ თავისი ახალი სამწყსოსათვის სომხური ეკლესია ლოცვებსა და საეკლესიო წიგნებს ქართული ასოებით აწერინებდა სომხურ ენაზე. ახლად გაგრიგორიანებულმა ქართველებმა არ იცოდნენ, ან სუსტად იცოდნენ სომხური ენა, მათ არა თუ შენარჩუნებული ჰქონდათ ქართული ენის ცოდნა, ამ ენის გარდა სხვა ენა არც იცოდნენ. შენარჩუნებული ჰქონდათ ქართული გვარები, ადათ-წესები და ჩვეულებები, მათ რიცხვს შეუერთდა თანდათანობით ქართველი ვაჭრებიც ამ საუკუნეებში, იმდენად, რომ XIX ს. დასაწყისისათვის ყველა ქართველი ვაჭარი უკვე სომხებად ითვლებოდა.

„... საქართველოს ქალაქებში მცხოვრები სომეხ ვაჭარ-ხელოსნები მჭიდროდ და ორგანულად იყვნენ დაკავშირებული ქართულ ფეოდალურ სამოგადოებასთან. „სომხური წარმოშობის თბილისელი ვაჭრებისა და ხელოსნებისათვის დამახასიათებელი იყო ქართული წეს-ჩვეულებები, გარეთიანებული იყვნენ აქაურ ვაჭართა ამხანაგობებში და ხელოსანთა „ასნაფებში“, ხოლო „მოქალაქენი“ (როგორც ქალაქის ზედა ფენის წარმომადგენლები) ასრულებდნენ საქალაქო თანამდებობებს (ქალაქის მელიქი, მელიქ-მამასახლისი, გუშრობი, ქეთხუდები და სხვა) (ე. გაბაშვილი, იოსებ ქართველის ვინაობის და მოღვაწეობის საკითხისათვის, თსუ შრომები 116, 1965, გვ. 335-336, იქვე, გვ. 267).

ე. გაბაშვილს, რომელმაც გაბაშონის ხელმოწერით დაბეჭდილ დიდებულ რომანში „აივნიანი ქალაქი“ სწორედ ქართველთა გასომხების სურათი დახატა, კარგად მოეხსენება, რომ სომეხთა გაქართველებისათვის არავითარი პირობები არ არსებობდა XVII-XVIII სს. საქართველოში, ამიტომაც კარგად მოეხსენებოდა თბილისელი ვაჭრების, ხელოსნებისა და მოქალაქეთა ნაწილი იყვნენ არა სომხური წარმოშობის პირები, არამედ გრიგორიანული ეკლესიის მრევლად გადაქცეული ქართველობა. მოქალაქეთა სომხურ ნაწილს არ შეეძლოთ გაქართველება და არ გაქართველებულან, ისინი არა „სომხური წარმოშობისანი“, არამედ სომხები იყვნენ, ხოლო მეცნიერთათვის საეჭვო „სომხური წარმოშობის მქონე“ ქართული წეს-ჩვეულებებისა და გვარების მაგარებელი პირები სინამდვილეში ყოფილი ქართველები — ანუ „ქართული წარმოშობის სომხები“ არიან.

„XVII-XVIII საუკუნეების დოკუმენტებში ყველგან, როგორც წესი, სომხური წარმოშობის ქალაქის მოხელეების, ვაჭრების, ხელოსნების და მათი სახლის კაცების ვინაობა გვარის აღმნიშვნელი ქართული ფორმითაა დასახელებული (იქვე). უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ ქართული ფორმითაა გადმოცემული გორელი და თბილისელი სომეხი ვაჭრებისა და მოქალაქეების გვარები ლათინურად და იგალიურად. იშვიათი არ იყო მათში წმინდა ქართული სახელებიც“ (იქვე). თბილისელი და გორელი ვაჭრები ისპაჰანშიც კი ქართულ ყაიდაზე დაბოლოებული გვარებით ცხოვრობდნენ... საფლავებს ისპაჰანის ჯულფაში, სომხური ეკლესიების ეზოებში წარმოედნენ ქართულ-სომხურად და მოგიერთს მხოლოდ ქართულად აქვს გაკეთებული... აღსანიშნავია ისიც, რომ ქართულ-სომხური ეპიტაფიების ძირითადი ნაწილი ქართულია... ისპაჰანის ჯულფაში ცხოვრობდნენ და აღებ-მიცემობას ეწეოდნენ თბილისელი და გორელი ვაჭრები, ისინი წარმოშობით სომხები იყვნენ, მაგრამ იწოდებოდნენ ქართველებად“ (იქვე) რაც არასწორია, პირიქით, ისინი წარმოშობით, ეთნიკური წარმომავლობით ქართველები იყვნენ, რასაც მათი გვარები და ეპიტაფიის ენაც ამტკიცებს, მაგრამ სომხებად იწოდებოდნენ მათი გრიგორიანული სარწმუნოების გამო, რაც მათი სომხურ ეკლესიაში დაკრძალვით დასტურდება. „ევროპელი მოგზაურები და ირანის სამოგადოებრიობა მათ ანსხეავენდა ისპაჰანის ჯულფაში მცხოვრები

სომხებისაგან (ისპაჰანის ჯულფის სომხურ სასაფლაოზე, როგორც ჩანს, ეთნიკურ ქართველებსაც (ქრისტიანებს) ასაფლავებდნენ (ქართველ ქრისტიანებს სხვა გამოსავალი არ ჰქონდათ, ისპაჰანში ქართული ეკლესიები არ იყო“ (დ. კაციტაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 263-269).

მართალია, ისპაჰანში არ იყო ქართული ეკლესიები, მაგრამ ქართველებს (მართლმადიდებლებს) განა ნებას დართავდნენ გრიგორიანულ ეკლესიაში დაეკრძალათ თავიანთი მიცვალებული? სომხურ ეკლესიაში სომხური სარწმუნოების მქონე პირები იკრძალებოდნენ, მიუხედავად იმისა, რომელი ეთნიკური წარმომოშობისა იყვნენ ისინი, ქურთები თუ ქართველები. ამიტომაც ისპაჰანის სომხურ ეკლესიებში დაკრძალულნი ეთნიკურად ქართველი პირები სარწმუნოებით გრიგორიანები ანუ სომხები არიან.

როგორც ნბერძენიშვილი წერს, შეუსწავლელი და შეუფასებელია XVII-XVIII საუკუნეებში საქართველოში მიმდინარე ეთნიკური პროცესები – ქართველთა „გათათრება“, „გალეკება“, „გასომხება“, „გაბერძნება“, „გაოსება“, „დაკარგვა“.

მაჰმადიანურმა იმპერიებმა თავიანთ მიზანს ნაწილობრივ მიაღწიეს იმით, რომ ქართველების ეთნიკურ თვითშეგნებას საფუძველი გამოაცალეს. ქართველობა და ეროვნული ეკლესია შეუსისხლხორცდა ერთმანეთს. ქართული ეკლესიის ავტორიტეტის თუ ეკონომიკური საფუძვლის შერყევა ქართველობის დენაციონალიზაციას იწვევდა.

ქართველთა არაენოზაცია

თურქებმა კონსტანტინოპოლის „ახლადმექმნილ სომეხთა საპატრიარქოს დაუმორჩილეს: სომხები, სირიელები, ქალდეელები, კოპტები, ქართველები (იგულისხმება ამ დროს თურქების მიერ სამხრეთ საქართველოს დაპყრობილი პროვინციების ქართველები, ყარს-არზრუმის და ნაწილობრივ იმიერ ტაოს მიმდებარე მიდამოების ქართული მოსახლეობა), აბისინიელები“ (გორმანიანი, სომხური ეკლესია, 1923, გვ. 74. შლომსაძე, გვიანი შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიიდან, 1979, გვ. 27). სომხური საპატრიარქოსადმი დამორჩილებული ქართველები სომხდებოდნენ არა მარტო იმიტომ, რომ მათ ეკლესიებში ინერგებოდა სომხური ენა და ისინი გრიგორიანდებოდნენ, არამედ იმიტომაც, რომ მათ სამოქალაქო-სასამართლო საქმეებსაც კი წყვეტდა კონსტანტინეპოლის სომეხთა საპატრიარქო“ (იქვე, გვ. 24).

კონსტანტინეპოლის ალების შემდეგ თურქებმა გააუქმეს ბერძნული პოლიტიკური ხელისუფლება. „ამიერიდან რჩებოდა მხოლოდ ბერძნული მართლმადიდებლური ეკლესია, კონსტანტინოპოლის საპატრიარქო, რომელიც ქვეყანაში ჯერ კიდევ დიდი გავლენით სარგებლობდა. მოსალოდნელი ექსცესების თავიდან ასაცილებლად, როგორც ოსმალები ფიქრობდნენ, საჭირო იყო გამონახულიყო მესამე ძალა, რომელიც

დაუპირისპირდებოდა კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს ბზარს შეიგანდა მართლმადიდებელთა უფლებებში და მის რეალურ კონკურენტად გადაიქცეოდა. სულთანის მთავრობამ ასეთ მესამე ძალად მიიჩნია თურქეთის იმპერიაში მცხოვრები სომხები და მათი სომხურ-გრიგორიანული ეკლესია, რომელიც ეკონომიკურად მაშინ საკმაოდ მოღონიერებული ჩანდა... სულთან მეჰმედ II-ს კონსტანტინეპოლელი სომხები მიიჩნდა თავისი ინტერესების ერთგულ დამცველად. საერთოდ, ქრისტიანულ – რელიგიურ მიმდინარეობაში სომეხთა თავისებური სექტა, რომელსაც მოგვიანებით (1836წ.) გრიგორიანობა შეერქვა, სომხებს განსაკუთრებულ და შედარებით პრივილეგირებულ მდგომარეობაში აყენებდა როგორც თურქეთში, ისე ირანში. ასე შეიქმნა მეორე სომხური საპატრიარქო კონსტანტინოპოლში. ამრიგად, სომეხი ხალხი სომხური სახელმწიფოს არარსებობის პირობებში უცხად ორი საპატრიარქოს (ერმიაძის-კონსტანტინეპოლის) და ორი საკათალიკოსოს (სისის და ახტამარის) პატრონი გახდა“ (შლომსაძე, გვიანი შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიიდან, 1979, გვ. 22-24).

საქართველო გაყოფილი იყო თურქეთსა და ირანს შორის. თუ საქართველოს თურქულ ნაწილში ქართველების გასომხებას თურქები უწყობდნენ ხელს, ირანულ ნაწილში (ქართლსა და კახეთში) ქართველების გასომხება სპარსელების ნებით ხდებოდა.

იმ დროს, როცა საქართველოს კათალიკოსი ედემომ დიასამიძე სპარსმა ხელისუფალმა კლდიდან გადააგდებინა, ხოლო კათალიკოსი დომენტი სტამბოლის ციხეში იყო გამოკეტილი, ირანის დედაქალაქში სპარსელი შაჰების ხელშეწყობით აგებდნენ სომხურ ეკლესიებს ბრწყინვალე არქიტექტურული გადაწყვეტით, მოოქროვილი ჭერითა და გუმბათებით, დახვეწილი გემოვნებით შესრულებული მხატვრობით (1605-1663წწ.), ამავე დროს კი, თბილისის სიონი ლამის მაჰმადიანურ მეჩეთად გადააკეთეს.

„უფრო მეტიც, სპარსეთში გასახლებულ სომხებს შაჰი ნებას რთავდა და პირადად ეხმარებოდა ეკლესიების მშენებლობაში, დადიოდა მათს ქრისტიანულ დღესასწაულებზე, ესწრებოდა ქრისტიანულ ცერემონიალებს, მისი განსაკუთრებული ბრძანებით სჯიდნენ ყველას, ვინც სომეხ ქრისტიანს შეურაცხყოფას მიაყენებდა... აბრამ ერევანცი სულთან აჰმად III-ს სომეხთა კეთილდღეობაზე მზრუნველსა და „სომეხი ხალხის მეურვეს“ უწოდებს, უფრო მეტიც, ნადირ-შაჰის მიერ სომხებისადმი გამოცემული რაყამებიდან მეოთხე რაყამში ვკითხულობთ: „თუ რომელიმე სომეხი ქრისტიანი მიიღებს მაჰმადიანურ სარწმუნოებას, მაშინ მას ჩამოერთმევა მთელი თავისი მემკვიდრეობა“. ამავე დროს, ქართველებს იძულებით ამაჰმადიანებდნენ, მაშასადამე, თუ ქართველს ქრისტიანად დარჩენა უნდოდა, ის უნდა გასომხებულიყო, რდგანაც სომეხის გამაჰმადიანებას კანონი კრძალავდა.

ამ ეპოქაში ქართლ-კახეთი ძირითადად სპარსელების ხელში იყო და სპარსეთის სახელმწიფოში შედიოდა. ამიტომაც, საქართველოში, ისევე

როგორც მთელ სპარსეთში, სომხები პრივილეგიურულ მდგომარეობაში იყვნენ, ხოლო ქართული ეკლესიის მრევლი – დევნილი.

იმის შემდეგ, რაც „...ირანის შაჰმა ენშიაძის, როგორც სომეხთა სარწმუნოებრივ ცენტრს, მოწყალე თვალთ შეხედა“⁴, სომეხთა სარწმუნოებრივი ცენტრი განუბრუნებლად გამდიდრდა, გაფართოვდა და თავისი გავლენა გაავრცელა მეზობელ ქვეყნებზე.

ენშიაძის მნიშვნელოვანი მამულები ჰქონდა თავრიზსა და თბილისში. მამულებთან ერთად ისინი ყიდულობდნენ აგრეთვე ყმა გლეხებს, რომლებიც ამუშავებდნენ ნაყიდ მიწებს. მაგ., 1715წ. კათალიკოს ასტეცატურ ამადნელმა თბილისში იყიდა ყმებად ხახუტაშვილების რამდენიმე ოჯახი, რის შემდეგ ისინი დიდხანს ენშიაძის ნასყიდ ყმებად ითვლებოდნენ⁵.

ცნობილია, როს ის ქართველი ყმა-გლეხები, რომელთაც ენშიაძის და, საერთოდ, სომხური ეკლესია ყიდულობდა, იღებდნენ გრიგორიანულ სარწმუნოებას და სომხდებოდნენ.

ქართველი გლეხების გასომხების ფაქტი აღწერილი აქვს მისიონერ ამბროზის. მას შეუმჩნევია, რომ სომხდებოდნენ არა მარტო სომხური ეკლესიის მიერ ნაყიდი ქართველი გლეხები, არამედ სომხდებოდა იმ ქართული სოფლების მოსახლეობა, რომლებსაც იძენდნენ მდიდარი სომხები. 1640 წელს ის რომში გზავნის წერილს. ქართველებით, – წერს, – „რაკი მათი ხელქვეითი გახდებიან, ბევრი მათგანი გადადის სომეხის წესზედ...“, მდიდარი სომხები კი, რომელთაც შეეძლოთ საქართველოში სოფლების, მამულებისა და ყმების შეძენა, მრავლად იყვნენ როგორც სპარსეთში, ისე თურქეთში.

სპარსეთის სომხებმა „შექმნეს ჯულფის სავაჭრო კომპანია, კავშირი დაამყარეს იგალიის, საფრანგეთის, პრუსიის სამრეწველოებთან, შექმნეს თავიანთი კანტორები ინდოეთის თითქმის ყველა დიდ ქალაქში, იაფასა და ფილიპინის კუნძულებზე და სხვ... თურქეთისა და მეორე მხრივ, სპარსეთის მესვეურთა პოლიტიკის წყალობით, XVII-XVIII საუკუნეებში სომხური სავაჭრო კაპიტალი საერთაშორისო არენაზე გავიდა. მათ ეხედავთ შავი ზღვის, ეგეოსის ზღვის, ხმელთაშუა ზღვის, აგლანტისა და ინდოეთის ოკეანეების აუზებში და სხვა“⁶.

სწორედ ამ დროს, როცა სომხებს თავიანთი სიბრძნისა და გონიერების მეოხებით საშუალება ჰქონდათ სიმდიდრე მოეპოვებინათ ინდოეთისა და წყნარი ოკეანეების სანაპირო ქვეყნებშიც კი, ქართველობას ატყვევებდნენ და სამშობლოდან ასახლებდნენ, დევნიდნენ და ამაჰმადიანებდნენ.

შაჰ-აბასმა კახეთის ქართველობა (ჩანს, 300000 სული) დაატყვევა, სპარსეთში გადაასახლა და იძულებით გააჰაჰმადიანა, ამავე დროს შაჰ-აბასის პირადი მეთვალყურეობით შენდებოდა ისპაჰან-ჯულფის ბრწყინვალე სომხური ეკლესიები.

სპარსელები ქართლის აკლესიის დროსაც უამრავ ქართველს ატყვევებდნენ და სპარსეთში მიერეკებოდნენ. სწორედ ამ დროს სომხ-

ური ეკლესია ეხმარებოდა და გყვეობიდან იხსნიდა გრიგორიანული სარწმუნოების მქონე მოსახლეობას.

დატყვევებისა და გადასახლების დროს ირღვეოდა ქართული ოჯახები, მამა ირანის ერთ კუთხეში იყიდებოდა, შვილები კი – სხვაგან, თავისუფლება და ყოველგვარი ადამიანური ღირსება ისპობოდა. ამ საშინელი გასაჭირიდან თავის დახსნა შეიძლებოდა გრიგორიანული სარწმუნოების მიღებით, რადგან ირანში არსებული კანონებით, როგორც აღნიშნული იყო, გრიგორიანული სარწმუნოების მქონე მოსახლეობა დევნას არ განიცდიდა.

...1741 წ. აგვისტოში, როცა ყიზილბაშებმა ქართლი აიკლეს, მერე ვაჟისეს მარბიელი ავდანისა და, საცა რამ დარჩენილიყო, დაატყვევეს... გამარჯვებულმა სპარსელებმა, როცა ქართლის ტყვეები დააგროვეს და ირანში გასარეკად გააჰმადეს, ამ დროს ნადირ-შაჰის წინაშე გამოცხადნენ სომხური ეკლესიის წარმომადგენლები, მიართვეს მას 300 თუმანი ფული, 300 ფუთი ხორბალი და იხსნეს შორეულ ირანში გასარეკად გაჰმადებული 300 სომხური ოჯახი. იმის გამო, რომ ქართველთა შორის ასეთი სახსრები ძნელად საშოვარი იყო, ჩვენს ქვეყანას დიდძალი ხალხი ეკარგებოდა. ეს ვითარება სომხურ სარწმუნოებას საქართველოში პოპულარულსა და მიმზიდველს ხდიდა“⁷.

ქართველთა გასომხებას მასობრივი ხასიათი მიუღია და ყოველდღიურად თურმე იმდროინდელი დამკვირვებელი საკუთარი თვალით ხედავდა, თუ როგორ სომხდებოდნენ ქართველები. ეს იქიდან ჩანს, რომ ამ ფაქტს აღსატყუებს ისეთი გამოჩენილი მოღვაწე – მოგზაური, როგორიც იყო ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილი (ნიკოფორე ირბახი).

როგორც აღინიშნა, ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილი საქართველოში ერთ-ერთი ყველაზე გავლენიანი სასულიერო პირი იყო. მას ელჩადაც აგზავნიდნენ ევროპაში, მიიღო ესპანეთის მეფემ, რომში ქართული წიგნის გამოცემისათვის იმრუნა, პაგივს სცემდა რომის პაპი. ის არა მარტო კახეთსა და ქართლში, არამედ სამეგრელოშიც მოღვაწეობდა, ამიგომაც სიკცეა იმ კაცისა, რომელიც კარგად იცნობდა არა მარტო საქართველოს ყოველი კუთხის, არამედ იმდროინდელი მსოფლიოს ცხოვრებას, ჭეშმარიტი იყო და მხოლოდ სიმართლეს შეიცავდა. მან ერთ-ერთ კრებაზე, რომელსაც ესწრებოდა როსგომ მეფე, საქართველოს კათალიკოსი და ეპისკოპოსები, განაცხადა: „ყოველდღე ჩვენი თვალით ვხედავთ, რომ მრავალნი ქართველნი სომხდებიან და უფრო მომეგებული მაჰყვანნი მაჰმადის სარწმუნოებასაც ღებულობს“⁸. როსგომ მეფე, კათალიკოსი და ეპისკოპოსები მას დაუთანხმნენ.

სპარსთა და თურქეთის მიერ დაპყრობილ საქართველოს კუთხეებში ქართველები განსაკუთრებით სომხდებოდნენ ქალაქებსა და გზისპირა სავაჭრო სოფლებში. ადამიანის გასომხება იმით გამოიხატებოდა, რომ ის აღიარებდა თავის თავს სომხური ეკლესიის წევრად.

ამ დროს მას ჩვეულებრივ რჩებოდა თავისი ქართული ენა, ქართული ადათ-წესები და ჩვევები, მის ცხოვრებაში თითქმის არაფერი იყო-

ლებოდა გარდა იმისა, რომ მაჰმადიანებისაგან ახლა ის უკვე დაცული იყო სომხური ეკლესიის მიერ.

ევროპელი მისიონერები, როგორც წესი, ყოველთვის აღწერდნენ, რომ იმდროინდელ ქართულში ბაგონობდნენ სომხები. ამას აღნიშნავენ არა მარტო ევროპელები, არამედ ქართველებიც. მაგალითად, საქართველოს კათალიკოსი ნიკოლოზ VII 1742 წელს თავის წერილში რომის პაპს, ბენედიქტე XIV-ს, სწორედ ამას შესჩივის: „ჩემი დიდი ხნის წადილის შესრულება სომხებმა არ დამაყალეს, რადგან ახლა ჩვენ აღარ გვიჯერებენ და ამ ქვეყანაში თავიანთ ნებისაებრ ბაგონობენ“.

თურქებმა სამხრეთ საქართველოში ერთიმეორის მიყოლებით გააუქმეს ქართული საეპისკოპოსოები. 1763-1764 წლებისათვის ამ მხარეში დარჩენილი იყო ერთადერთი ქართველი ეპისკოპოსი – გიორგი. თურქთა იძულებით „1764 წ. დასაწყისში ამ მხარის ქართველი ეპისკოპოსი, ვინმე გიორგი, იძულებულ გახდა არა დაეგოვებინა მართლმადიდებლობა. მართლმადიდებლურ ქრისტიანობაში ოსმალეთი ხედავდა რუსეთ-საქართველოს კავშირს და არავითარ შემთხვევაში არ მიიჩნევდა ახალციხის საფაშოს გერიგორიაზე მის რამენაირ შეწყნარებას. ამიგომაც იყო, რომ ქართულმა ეპისკოპოსმა გიორგიმ მართლმადიდებლობის ნაცვლად მიიღო კათოლიკური სარწმუნოება, რაც საკმარისი საბაბი გახდა იმისათვის, რომ თურქ მოხელეებს შეეწყვიტათ საეპისკოპოსოს დევნა“.

მაგრამ ამით არ დამთავრებულა. როგორც კი ქართველმა მართლმადიდებელმა ეპისკოპოსმა გიორგიმ კათოლიკობა მიიღო, მაშინვე მისი დევნა დაიწყო სომხებმა. ფაშას მოსთხოვეს მისი დაპატიმრება იმ მოტივით, რომ ქართველი ეპისკოპოსი კი არ უნდა ყვავილიყო ეპისკოპოსად, არამედ უნდა გაგრიგორიანებულიყო, რადგან ყველა ქრისტიანი, ვინც უნდა იყოს ის, ჩვენ უნდა გვემორჩილებოდესო.

მართალია, თურქებმა შეწყვიტეს ქართველი ეპისკოპოსის, გიორგის დევნა, მაგრამ „სამაგიეროდ, გაკათოლიკებულ ეპისკოპოსს დევნა დაუწყო ერზიამის პაგრიარქმა. საინტერესოა, ვიცოდეთ, რა უფლებით ეჭიდებოდა მართლმადიდებელ ეპისკოპოსის გიორგის ყრმობას სომხეთი პაგრიარქი. ქართულ და სომხურ ეკლესიებს შორის რაიმე უფლებრივი ურთიერთობა ხომ არ არსებობდა? ამის სარწმუნო პასუხს ჩვენ გვაძლევს მისიონერი ლეონი. იგი წერს: „ერზიამის პაგრიარქი პორტას მიერაა დამტკიცებული და კარგადაა დაცული თვით სულთანის მიერ, ამიგომ მბრძანებლობს მთელ ერზე... და თურქების ფირმანის ძალით ყველა სხვა ქრისტიანი მორჩილებაში მოჰყავს“¹⁰.

მართლმადიდებელი ქართველები თურქ-სპარსელთა ნებით უნდა გაგრიგორიანდნენ, ანუ უნდა დაემორჩილნენ სომხურ ეკლესიას. განსაკუთრებით ის ქართველები იდევნებოდნენ სომხეთი მიერ, რომლებიც ამ წესს დაარღვევდნენ და გაგრიგორიანების ნაცვლად კათოლიკობას მიიღებდნენ. ამას სხვა მაგალითების გარდა ეპისკოპოს გიორგის აღნიშნული მაგალითიც გვიჩვენებს – „სომხე პაგრიარქს მოპოვებული ჰქო-

ნია სულთანისაგან უფლება თურქეთში შემავალი კავკასიის ქრისტიანობის მეურვეობისა. გასაგებია, რომ გაკათოლიკებულ ქართველ ეპისკოპოსს გიორგისაც ამ მიზეზით ეჭიდებოდა სომხური ეკლესია, ე.ი. მასზე ხელეწიფოდა სომხე პაგრიარქს, რომელსაც ახალციხის ფაშასათვის გიორგის დაპატიმრება უთხოვია, მაგრამ გაკათოლიკებულ ქართველ ეპისკოპოსს ფაშასათვის ქრთამი 1000 პიასტრი მიუცია და ფაშას ის სომხე ეპისკოპოსისათვის დაუმალავს. სომხეთი ეპისკოპოსს ფაშასათვის დოკუმენტურად დაუსაბუთებია, რომ „ხვანთქარის ფირმანის ძალით ახალციხელები უნდა ემორჩილებოდნენ ჩემს პაგრიარქსო. ახლა კი „გაფრანგებულან და მისი მორჩილები არ არიანო“. ე.ი. სომხე ეპისკოპოსი თვლიდა, რომ გიორგი გაკათოლიკების მაგიერ უნდა გაგრიგორიანებულიყო. ამ საკითხზე ფაშას ქართველ კათოლიკეთა და სომხეთი ეპისკოპოსს შორის პაექრობა გაუმართავს... ეს ღავა ჩვენ იმასაც გვაფიქრებინებს, რომ ახალციხის ბევრი მართლმადიდებელი ამ გზით, ალბათ, გრიგორიანულ სარწმუნოებას იღებდა“¹¹.

ჩვენთვის ცნობილია, თუ როგორ აიძულებდნენ და ღვენიდნენ ქართველ ცნობილ პირებს იმის გამო, რომ მათ გრიგორიანობის ნაცვლად კათოლიკობა მიიღეს, მაგრამ უბრალო, რიგითი მართლმადიდებელი გლეხების დევნა და მათზე იძულება ნაკლებად არის ცნობილი. შეიძლება არც ღვენიდნენ იმ მარტივი მიზეზის გამო, რომ ქართველი გლეხები არ იღებდნენ კათოლიკობას, არამედ პირდაპირ გრიგორიანდებოდნენ.

არსებობს დამამტკიცებელი საბუთი „საქართველოში სომხური სარწმუნოების ქართველთა საკმაოდ მრავალრიცხოვანი კოლექტივის არსებობისა“¹².

სომხური ეკლესიის ცენტრს მთელი საქართველოს მოსახლეობა თავის მრევლად მიაჩნდა. ეს დამტკიცებული ჰქონდა კიდევ სპარს-ოსმალთა მიერ. ამიგომაც ქართველებს არა კათოლიკობა, არამედ გრიგორიანობა უნდა მიეღოთ.

სომხეთის პაგრიარქს თავის მრევლად მიაჩნდა ქართველები, ხოლო საქართველო – თავის სამწყსოდ. ეს რომ ასეა, იქიდანაც ჩანს, რომ ირანის შაჰებისაგან სომხები იღებენ ნებას, რომ საქართველოდან (!) კონკურენტები განუდევნათ, საქართველოდან და არა სომხეთიდან.

1741 წელს სომხებმა თბილისსა და გორში კათოლიკეები დაარბიეს ირანის შაჰის ნებართვით.

„გფილისში დიდი ღვეწულობა აღძრეს კათოლიკეების წინააღმდეგ, რადგანაც დიდი სასომხეთის პაგრიარქმა მოიპოვა ერთი ფირმანი შაჰთამაშისაგან, რათა არც გფილისში და არც გორში აღარ დააყენონ კაფუცინები. ეს ფირმანი რა მიუტანეს გფილისში მეფის მოადგილეს, მაშინვე ჩამოართვა კაფუცინებს რაც გააჩნდათ და მათი ეკლესიაც გააოხრა და ყველა იქ მყოფი პაგრები განუდევნა“¹³.

სომხურ ეკლესიას არა მარტო ირანის შაჰი, არამედ, როგორც ითქვა, ოსმალეთის ხონთქარიც აბაგონებდა ქართველთა მიწა-წყალზე:

„სომხების პარაგრაფისავე ჩაგონებით იყო, რომ ხონთქარმა ახალციხის კათოლიკეები დაუქვემდებარა ეპისკოპოსის პარაგრაფს, რის გამოც სამ წელიწადში ერთხელ განგებ ერთი ვართაპეგი მიდიოდა და კათოლიკებს ხარკს ართმევდა... ეპისკოპოსის გამძაფრებული პარაგრაფები არ სჯერდებოდნენ ამ გადასახადს, რამდენადაც და როდესაც კი შესძლებდნენ იქაურ კათოლიკებს სდევნიდნენ და ხშირად მათ სახლ-კარსაც ოსმალებს აკლებინებდნენ. ესრეთ, იქაური მუდამ წამებული იყვნენ სომხების პარაგრაფების და მათ მიერ წაქეზებული მაჰმადიანებისაგან“¹⁴.

ევსევი ნიკოლაძე, ქართული ეკლესიის ისტორიკოსი, წერს, რომ გრიგორიანობის საქართველოში გავრცელების წინააღმდეგ მედგრად იბრძოდნენ ჩვენი კათალიკოსები: ნიკოლოზ ამილახვარი, დომენტი, ბესარიონი, ანტონ I. მაგრამ ქართველ სამღვდელოებასა და კათალიკოსებს მოგჯერ გახტს და ხანდახან სიცოცხლესაც კი ათმობინებდნენ სპარს-ოსმალები.

ევსევი ნიკოლაძე წერს, რომ საქართველოში ქართველებმა თავიდან გულთბილად და სიყვარულით მიიღეს თანამორწმუნე (ქრისტიანი) სომხები. „მაგრამ სომხებმა ქართველებს ეს ღვაწლი მით მიუზღეს, რომ დაივიწყეს მათი ამაგი და დაიწყეს ქართველ ხალხში მწვალებლობის (ე.ი. გრიგორიანობის) გავრცელება. ქართველების იმ ერთ ნაწილს, რომელიც აღიარებდა სომეხთა სარწმუნოებას, შეასწავლეს სომხური ენა და ამ გზით ეს ხალხი მთელ ქართველობას ჩამოაშორეს... ასეთი წარმატებით გამხსენებულნი სომეხთა მისიონერები მოუყენენ აღმოსავლეთ საქართველოს და დაიწყეს ქართველებში მწვალებლობის გავრცელება. მათ წინააღმდეგ გამოვიდნენ საქართველოს განათლებული კათალიკოსები: ნიკოლოზ ამილახვარი (1675-1688), დომენტი (1705-1724) და განსაკუთრებით, ბესარიონი (1724-1739). საქართველოში ძველი დროიდან მოიპოვებოდნენ თარგმანში ის ნაწერები, რომლებიც იყვნენ მიმართული სომხური ეკლესიის მწვალებლობის წინააღმდეგ... ამ თხზულებათა შემწვობით საქართველოს მღვდელმთავრები ადვილად იმარჯვებდნენ სომეხთა პაექრობაში. მაგრამ XVIII საუკუნის დასაწყისიდან გარემოება ძალზე შეიცვალა. ამ დროიდან მხითარისგების ნაწარმოებნი ძლიერ გავრცელდნენ სომეხთა შორის და მისცეს საშუალება მათ სამღვდელოების საღვთისმეტყველო განათლებისა. ევროპელი მწერლების სქოლასტიკური ნაწარმოებნი, რომლებიც სომხურ ენაზე გადმოითარგმნენ, გახდნენ ახალ წყაროდ სარწმუნოებრივი დავისა. სქოლასტიკურმა ხერხიანობამ, რომლებიც განსაკუთრებით არისტოტელეს ლოლიკას ემყარებოდა, სომეხთა მისიონერებს მისცა მძლავრი იარაღი ქართველების წინააღმდეგ. სომეხთა მისიონერების მონოფიზიტიკური პროპაგანდა, რომელიც წინათ დაიწყო, განსაკუთრებით გაძლიერდა არეულობის დროს საქართველოში, მეფე იესეს სიკვდილის შემდეგ, თეიმურაზ მეორის ქართლში გამეფებამდე (1724-1744) და უმაღლეს წერტილამდე ავიდა კათალიკოს ანტონ პირველის მმართველობის პირე-

ულ წლებში (1744-1749)¹⁵.

ევსევი ნიკოლაძე იმოწმებს თვით ანტონ კათალიკოსს და წერს, რომ სომხეთის ეკლესიის მეთაური კათალიკოსი ლაზარე დაუახლოვდა ანტონ კათალიკოსს და შეეცადა ანტონს მიეღო გრიგორიანული სარწმუნოება. ანტონმა, ცხადია, არ მიიღო გრიგორიანობა, რომელიც ავალდებულებდა მას, ქართული ეკლესიის მეთაურს, ქვეუღიყო სომხური ეკლესიის წევრად – „როგორც კათალიკოსი ანტონი მოწმობს, ერთბუნებრივ მწვალებლებს მასთანაც ჰქონიათ კამათი. სომეხთა მისიონერების მეთაურად ითვლებოდა ანტონ პირველის თანამედროვე სომეხთა კათალიკოსი ლაზარე ჭაუკელი. უკანასკნელი ძალიან დაუახლოვდა კათალიკოს ანტონს და შეეცადა მის გამოყენებას მართლმადიდებელი ეკლესიიდან, მაგრამ ეს ვერ მოახერხა“¹⁶.

ბუნებრივია, შეიძლება დაისვას კითხვა, ნუთუ გრიგორიანებს იმის უფლებაც კი ჰქონდათ, ქართული ეკლესიის მეთაურ კათალიკოსისათვის შეეხებოდათ, რომ მას სომხური სარწმუნოება ელიარებინა? ამის ნებას და ასეთ გაბედულებას გრიგორიანებს აძლევდა ის, რომ სპარსეთი და თურქეთი დიდად აძლიერებდნენ სომხურ ეკლესიას და მას ფაქტობრივად გადასცეს უფლება, თავის მრევლად ექცია არასომეხი ქრისტიანები საქართველოში.

„სომეხთა მწვალებლობა წარმატებით ვერცელდებოდა ქართველთა შორის იმიტომ, რომ საქართველოში გამოცხადებული იყო სარწმუნოებრივი თავისუფლება და მთავრობას არ შეეძლო სარწმუნოებრივი დავის აკრძალვა“¹⁷. სინამდვილეში კი, საქართველო დაპყრობილი ან ვასალთა ქვეყანა იყო, რომლის მთავრობასაც არ შეეძლო დამოუკიდებელი სარწმუნოებრივი პოლიტიკის წარმოება. ის ვერ შეაფერხებდა გრიგორიანთა მოქმედებას.

ანტონ კათალიკოსმა არათუ აღიარა გრიგორიანობა, არამედ ამ სარწმუნოების საწინააღმდეგოდ დაწერა ვრცელი თხზულება, რომელსაც ძალზე დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. მას XIX საუკუნეშიც კი რუსეთის იმპერატორი მიიჩნევდა საქართველოში გრიგორიანობის გავრცელების შემაფერხებელ საშუალებად.

ანტონმა „... დაწერა უზარმაზარი დოგმატიკურ-პოლემიკური ხასიათის თხზულება „მამაცეცელება“, რომელიც „არაჩვეულებრივ მოვლენად უნდა ჩაითვალოს არამცთუ ქართულ მწერლობაში, არამედ მთელი აღმოსავლეთის ეკლესიის საღვთისმეტყველო ამროვნების განვითარების ისტორიაში“ (კეკელიძე). ეს ევებურთელა წიგნი სულ რაღაც ერთ წელიწადნახევარზე ნაკლებ დროში დაიწერა (წერა დაიწყო 1750 წლის I ოქტომბერს და დაასრულა 1752 წელს 11 მარტს). წიგნი მიმართულია მართლმადიდებლური ეკლესიის დასაცავად მწვალებლებისაგან¹⁷.

ამ თხზულების დიდი მნიშვნელობა იქიდანაც ჩანს, რომ როცა XIX საუკუნეში ქართული ეკლესიის თავისთავადობის გაუქმების გამო სომხურ ეკლესიას დიდი შესაძლებლობა მიეცა საქართველოში გავრცელები-

ნა თავის სარწმუნოება, რუსეთის იმპერატორს განკარგულება გაუცია ამის საწინააღმდეგოდ დაებუჭდათ „მზამეტყველება“.

„დიდი ხანია, ერთ ვისმე პირს მიურთმევია ხელმწიფე იმპერატორისათვის თხოვნა მასზედ, რომ საქართველოში ვრცელდება ფრანგობა ანუ ფრანგთა სარწმუნოება და სომხობა, და ამასთანავე დაურთავს იმ პირსა, რომ მხოლოდ ერთადერთი საშუალება არისო მოსასპობად სხვადასხვა სარწმუნოებისა მართლმადიდებელ საქართველოში, დაიბუჭდოს „მზამეტყველება“ საქართველოს სწავლული კათალიკოსისა ანგონ პირველისა. ხელმწიფე იმპერატორს ესრეთი თხოვნა გარდაუცია სინოდში“, ეგზარქოსს გამოურკვევია, მართლა ვრცელდებოდა თუ არა საქართველოში (ეპარქიებში) „ფრანგობა“ და „სომხობა“, რის შემდეგაც მიზანშეწონილად იქნა მიჩნეული, გამოცემულიყო ეს წიგნი „გასომხებისა“ და „გაფრანგების“ თავიდან ასაცილებლად.

მითუმეტეს, XVIII საუკუნეში ამ წიგნს პქონდა უაღრესად პრაქტიკული მნიშვნელობა. ეს თხზულება ვრცელდებოდა ხელნაწერის სახით, 3-4 წელიწადში „მზამეტყველება“ უთუოდ ძალზე დააბრკოლებდა გრიგორიანობის წინსვლას საქართველოში. 1752 წელს დასრულებული წიგნი 1754-1755 წლებისათვის უკვე მთელ საქართველოში იქნებოდა გავრცელებული.

ენიკოლაძე წერს: „როდესაც ანგონ კათალიკოსმა შეხედა, რომ სომეხთა მისიონერების პროპაგანდა საქართველოში მართლმადიდებელი სარწმუნოებისათვის დიდ საფრთხეს წარმოადგენდა, გადაწყვიტა მის წინააღმდეგ გამოსულიყო და მწვალებლობის გარყვნილ მოძღვრებას მეცნიერული სიკცევით შეებოდა. ვინაიდან, სომეხთა მისიონერები თავის სწავლას ამყარებდნენ სქოლასტიკასა და სომხური ეკლესიის ისტორიაზე, ანგონი იძულებული გახდა გაცნობოდა ამ წყაროებს ლათინურ ენაზე. მან ჯერ კარგად შეისწავლა სქოლასტიკა და სომხური ლეთისმეტყველება... და ამის შემდეგ სომეხთა მწვალებლობის განსაქიქებლად დასწერა დიდი თხზულება, რომელსაც „მზამეტყველება“ უწოდა. ეს ნაწარმოები, რომელიც დასრულდა 1752 წელს, შეიცავს მონოფიზიკური მოძღვრების სრულ განქიქებას და მასში ყოველი კაცი იპოვის მზა პასუხს მწვალებელთა ყველა კითხვაზე“¹⁹.

როგორც აღინიშნა, 1753-1755 წლებისათვის ეს თხზულება უკვე წინ აღუდგებოდა საქართველოს მდებრიო ხალხშიც კი პოპულარულ მონოფიზიკურ თხზულებებს. ამ დრომდე, თურმე, ერთი ასეთი მონოფიზიკური თხზულება, სომეხთა კათალიკოს ლაზარეს მიერ დაწერილი, მრავალს ქრისტიანს მართლმადიდებლობის გზიდან აცდენდა. სომეხთა კათალიკოსი ლაზარე თავის თხზულებაში „სომეხთა ეკლესიას აღიარება ყველა ეკლესიების უფროსად და სომეხთა კათალიკოსს – ყველა ქრისტიანების მთავარ მბრძანებლად. ლაზარემ თავისი თხზულება... მრავალ ხელნაწერებში გაავრცელა ქართველებში. როგორც არქივისკომპოსი გიმოთე მოწმობს, ეს შრომა საქართველოში მდებრიო ხალხში იკითხებოდა და ბევრი კეთილმორწმუნე მოტყუებაში შეყავდა“²⁰.

სწორედ ამგვარ ქმედებას წინ აღუდგა კათალიკოსი ანგონი და მრავალ ქართველს შეუნარჩუნა არა მარტო მართალი რწმენა, არამედ შეუნარჩუნა ეროვნება – ქართველობა.

არ შეიძლებოდა ეს უპასუხოდ დარჩენილიყო, ანგონი ასეთი გაბედულებისათვის უნდა დასჯილიყო და დაისაჯა კიდეც. 1755 წელს მას ჩამოართვეს საკათალიკოსო ტახტი და გააძევეს. მართალია, სხვა მოგვიით.

არ არის გამორიცხული, რომ ანგონის მარცხში ერია ერმიაძინის ხელი. როგორც წერს გამაისურაძე, – „ერმიაძინს ყველაზე უფრო მეტად ერეკლე II-ის ფრანგთმომხრეობა აღიზიანებდა... ამასთან, კათოლიკეთა მომაგრება რუსული გაელენის ნეიგრალიზებასა და სომხური სარწმუნოების თანდათანობით განდევნასაც იწვევდა. ამიგომ, თუ, ერთი მხრივ, ამ ძალაზე დაყრდნობა ერეკლე II-ს დიპლომატიური ლაიერების საშუალებას აძლევდა, მეორე მხრივ, მის წინააღმდეგ რუსეთ-ერმიაძინის კავშირის შექმნას უწყობდა ხელს. არ არის გამორიცხული, რომ 50-იან წლებში ერეკლე II-ისა და ანგონ I-ის მარცხი ასეთი კავშირის შედეგი ყოფილიყო“²¹.

ანგონ კათალიკოსი მონოფიზიკებისათვის ყველაზე მიუღებელი პირი იყო საქართველოში. გრიგორიანებს დიდი ძალა პქონდათ იმის შემდეგ, რაც 1762 წელს ერეკლე II-მ ანგონი დააბრუნა საქართველოში და მისი კელაჲ საკათალიკოსო ტახტი, სომხური ეკლესიის მეთაურმა კათალიკოსმა მკაცრად გააფრთხილა ერეკლე II და თითქმის დაემუქრა კიდეც. მის წერილში, ცხადია, არა უშუალოდ ანგონზეა საუბარი, არამედ კათოლიკებზე.

„რა მოულოდნელიც უნდა იყოს, სომეხი კათალიკოსის სიკცევებში არა მარტო პროტესტი იმისი ერეკლეს პოლიტიკისადმი, არამედ ერთგვარი ფარული მუქარაც. ეს მით უფრო საყურადღებოა, რომ ცოცხა ხანში ერმიაძინი ქართველი მეფის საწინააღმდეგო მოქმედებას გამოამჟღავნებს. მოგანილი წერილი 1765 წლის გაზაფხულითაა დათარიღებული. იმავე წლის დეკემბერში კი, ერეკლემ ამახილა ქართლის თავადთა მეთქმულება პაატა ბატონიშვილის მეთაურობით, რომელიც ერმიაძინის წარმომადგენელი ალალოც აღმოჩნდა ჩათრეული... რუსეთის კავშირი პაატას მეთქმულებასთან თითქმის ამკარაა. თუ ეს მოსაზრება შესაწყნარებელია, მაშინ ერეკლე II-ის წინააღმდეგ რუსეთისა და ერმიაძინის კავშირი ამ შემთხვევაშიც საცხებით დასაშვებია“²².

ალსანიშნავია, რომ აჯანყებულები ერეკლემ სასიკცად დასაჯა, ხოლო ერმიაძინის წარმომადგენელი ალალო არ დასაჯა²³. ეს მიუთითებს, თუ რა ძლიერ ძალას წარმოადგენდა საქართველოში სომხური ეკლესია.

„თბილისის სომეხ ეპარქიებს ევროპელთა კონკურენციისა ემინოდით, სომხურ ეკლესიას კი – კათოლიკეთა გაელენის მრდისა. ამ მხრივ, ერმიაძინს არც ერეკლესა და ანგონ I-ის ფრანგთმომხრეობა მოსწონდა. ნიშანდობლივია, რომ 1755 წელს თბილისში მოწყობილ კათოლიკეთა დარბევამი ერმიაძინის ხელის ერია“²⁴. სწორედ 1755 წ. განდევნეს ან-

გონი.

ანგონ I კათოლიკე რომ ყოფილიყო, მას რუსეთის წმინდა სინოდი არ ჩააბარებდა ელადიმერის ცენტრალურ ეპარქიას, არ მისცემდა მთავარეპისკოპოსის მაღალ გიგულს (მამის სულ რამდენიმე მთავარეპისკოპოსი იყო რუსეთში) და მერე, XIX საუკუნეში რუსი იმპერატორის ნებით არ გამოსცემდნენ „მზამეტყველებას“, რომელიც სწორედ „ფრანგობის“ ანუ კათოლიკობისა და გასომეხების შემაფერხებელ სამუალებად მიიჩნეოდა.

ანგონ I ქართველებმა განდევნეს მხოლოდ სუბიექტური ინტერესების გამო. კერძოდ, მეფე თეიმურაზ II-ს (კახეთის ტახტის მემკვიდრეს) ეშინოდა ანგონისა, როგორც ქართლის სამეფო ტახტის ერთადერთი კანონიერი მემკვიდრისა. მეფესთან დაახლოებულ ზოგიერთ ქართველ სამღვდლო პირს ანგონ I-ის ნაყოფიერმა მოღვაწეობამ შური აღუძრა და ამიტომაც ცილი დასწამეს, ხოლო გრიგორიანებს ანგონი არ მოსწონდათ „მზამეტყველების“ დაწერისათვის. 1755 წლის კათოლიკეთა დევნაში სწორედ იმ ქართველმა სახელმწიფო მოხელეებმა მიიღეს აქტიური მონაწილეობა, რომელთაც გრიგორიანული სარწმუნოება პქონდათ მიღებული. ცოტა მოგვიანებით, ერთი მისიონერი წერდა: „ამ ამაბეჭვე საქართველოს ყველა ადგილებიდან შემოიკრიბნენ მეფის ნაცვლები და მსაჯულები, რომლებიც სქიზმატიკი სომხები არიან. იმათ უფრო მეტად უნდა მეფე ჩვენ წინააღმდეგ“²¹.

აქ „სქიზმატიკ სომხებში“ სწორედ ქართველი გრიგორიანები იგულისხმება, რადგანაც შეუძლებელია მთელ საქართველოში მეფის ნაცვლები და მსაჯულები არა ქართველები, არამედ ეროვნებით უცხოელები ყოფილიყვნენ.

რამდენიმე საუკუნით ადრე გიორგი მცირე წერდა: „...ვითარცა თესლნი არაწმინდანი შორის ჩუენისა დათესულ იყვნენ ბოროტნი – იგი თესლნი სომეხთანი, გულარძნილნი და მანქანანი და ამის მიერ ფრიად გვეუწებოდაო...“²². აქ „სომეხთა თესლში“ გიორგი მცირე, როგორც კონტექსტიდან ჩანს, გულისხმობდა ქართველ გრიგორიანებს, ანუ სომხური ეკლესიის წევრ ქართველებს. ამის გამო, წერდა ის და სხვა იმდროინდელი მოღვაწენი, ბერძენთა შორის მრავლად გამოირჩეოდნენ „მაყვედრებელნი“ და „მბარალობელნი“, რომლებიც გვისწორებდნენ და გვაწავლიდნენ, როგორი სახისა უნდა ყოფილიყო ქართული ეკლესიაო.

ასეთი ისტორია განმეორებულა მოგვიანებით, ანგონის ეპოქაში. ოღონდ ახლა უკვე პირიქით, ახლა არა ბერძენები, არამედ თვით გრიგორიანები „ასწავლიდნენ“ და „აყვედრიდნენ“ ქართველებს, თუ როგორი სახისა უნდა ყოფილიყო ქართული ეკლესია. ასე წერს ანგონ I თავის „მზამეტყველებაში“. „664.12. აქვს უკვე საკუთრად ეკლესიასა სომეხთასა ხელის დასხმა უკლესიოდ ეპისკოპოსთა... გვაწავებენ ჩვენ, ხოლო ამხილებსთა მათ ბეჭედი იგი...“.

„665.14. აქვს უკვე ეკლესიასა სომეხთასა საკუთრად, რამეთუ არა წმინდად შეურაცხის ღედანი... გვაყვედრიან ჩვენ, ვითარცა ღელათაგან

გამოცხობილისა შემწირველთა“²³... და სხვა. ე.ი. „სომხები“ ქართველებს საეკლესიო წესებს „ასწავლიან“ და „აყვედრიან“ ამ წესების უცოდინარობას ანგონის დროს.

„ლაზარე კათალიკოსი სომეხთა, ესე, აწ, რომელიცა ცხოვრობს ეამთა ჩვენთა... ამან ლაზარე აღწერა წიგნი, რომელსა უწოდა „საწადელი სამოთხე“, გარნა არა საწადელ არს იგი ჩემდა, არამედ ფრიალდა საძაგელ... განსაკვირველთა გმობათა იგყვის, ვითარმედ ეშმაკიცა შეძრწუნდებია“²⁴. – წერს ანგონი.

გრიგორიანებს, ცხადია, არ შეეძლოთ უყურადღებოდ დაეტოვებინათ ანგონის ანტიგრიგორიანული ქმედება, მით უმეტეს, რომ საქართველოში გრიგორიანებს ქართული ენა, თავიანთი მშობლიური ენა კარგად ესმოდათ და შეეძლოთ წაეკითხათ ანგონის შრომა. ირანისა და ოსმალეთის მიერ გაძლიერებულნი ამგვარ კრიტიკას ვერც მოითმენდნენ. „ირან-ოსმალეთისათვის შედარებით უფრო მოსათმენი იყო რუსულისაგან განსხვავებული ქრისტიანობა, რის გამოც აღმოსავლეთში თვით კავკასიის არაქართულ პროვინციებში ქართველნი „ფარულად ქრისტიანობდნენ, სომეხნი კი ცხადად“. უფრო მეტიც, ოსმალეთთან ლოიალური ურთიერთობა კონფესიური ექსპანსიის სამუალებასაც აძლევდა ექმიანობას. იგალიელი მისიონერი ლეონე წერდა: „ექმიანობის პატრიარქი პორტას მიერაა დამტკიცებული და კარგადაა დაცული თვით სულთანის მიერ, ამიტომ მზრძანებლობს მთელ თავის ერზე... და თურქების ფირმანის ძალით ყველა სხვა ქრისტიანი მორჩილებაში მიჰყავს“. ამ მზრდვის ქართულ ინტერესებსაც უპირისპირდება. არაერთი შემთხვევაა აღრიცხული, როცა ოსმალეთის მფლობელობაში მოქცეულ სამცხე-ჯავახეთის ქართველ მართლმადიდებლებს ექმიანობის ძალით სომხურ სარწმუნოებაზე აქცევდა“²⁵.

„სომხების პატრიარქისავე ჩაგონებით იყო, რომ ხვანთქარმა ახალციხის კათოლიკეები დაუქვემდებარა ექმიანობის პატრიარქს...“²⁶.

აღსანიშნავია, რომ არა მარტო თურქეთი და სპარსეთი აძლიერებდნენ სომხურ ეკლესიას, არამედ ქართველი მეფე-მთავრებიც განსაკუთრებული მზრუნველობით ეპყრობოდნენ გრიგორიანებს.

ქართველ მეფეთა კეთილ მოპყრობას გრიგორიანებისადმი, უპირველეს ყოვლისა, განსაზღვრავდა ეკონომიური მოტივები, მაგრამ ისიცაა აღსანიშნავი, რომ მათ არც შეეძლოთ ემოქმედათ გრიგორიანთა წინააღმდეგ, ქართლი და კახეთი ირანის პროვინციები იყო და აქ უნდა გატარებულიყო იგივე სარწმუნოებრივი პოლიტიკა, როგორც ირანში. ქართლ-კახეთის სამეფოების აღდგენის შემდეგ კი, ისინი ირანის ვასალი ქვეყნები გახდნენ.

სომხებისადმი კეთილად იყო განწყობილი და მათ კარგ პირობებს უქმნიდა როსტომ მეფე, მარიამ დედოფალი (მარიამს წალკაში გრიგორიანებისათვის ეკლესია აუგია), ვახტანგ VI²⁷.

მეფე სიმონ I „...სომეხთა დიდი მოსიყვარულე და ვარდაპეგების დიდი პატივმცემელი იყო“ (სომეხი მემკვიდრის სიყვარული)²⁸.

გრიგორიანებისათვის როსტომ მეფეს და მარიამ დედოფალს აუ-
გიათ ქალაქი (ქართლის ახალქალაქი) გრიგორიანული საყდრებითა
და მონასტრებით, როგორც ეს იქ მდგომი ეკლესიის წარწერიდან ჩანს³².
ამ წარწერაში არ არის ნათქვამი, რომ ეს ქალაქი „სომხებისათვის“
აშენდა, არამედ ნათქვამია, რომ ის აშენდა „სახასოდ ვაჭართა“³³. იმ
დროს გრიგორიანს, სომეხსა და ვაჭარს ერთმანეთთან აიგივებდნენ.
საერთოდ, „სომეხი“ და „ვაჭარი“ სინონიმები იყო. ამიტომაც აქ „სომხ-
ებსა“ და „ვაჭრებში“ ქართველი გრიგორიანები იგულისხმებიან.

მაღე, როსტომის კარზე, მაღალი სახელმწიფოებრივი პოსტებიც
გრიგორიანებმა დაიჭირეს, კერძოდ, თბილისის ქალაქისთავობა, ეს კარ-
გადაა აღწერილი. როსტომი, როგორც სპარსეთის წარმომადგენელი
ქართლში, გრიგორიანების მიმართ აგარებდა სპარსულ პოლიტიკას,
იყავდა და მფარველობდა მათ, ამავე დროს კი, მართლმადიდებელთა
ეკლესიას დევნიდა. ქართველი კათალიკოსი ევდემონი მან დაახრჩო-
ბინა და ციხიდან გადმოაგდებინა.

მართლაც, როსტომი თავისი ანტიქართული და პროსპარსული პოლი-
ტიკის გაგარებისას, არა ჰგავდა ქართველ პოლიტიკურ მოღვაწეს. მი-
უხედავად იმისა, რომ როსტომის მეუღლე ქრისტიანობისადმი (როგორც
მართლმადიდებლობის, ისე მონოფიზიტობის) კარგად იყო განწყობილი
როსტომი მაინც მტრულად უყურებდა ქართულ ეკლესიას. საქმე ის იყო,
რომ ქართული ეკლესია გამოხატავდა იმ ქართველების მისწრაფებას,
რომელთაც სურდათ თეიმურაზ I-ის სამეფო ტახტზე აყვანა და როსტო-
მის საქართველოდან გაძევება.

„როგორც აღინიშნა, როსტომ მეფესა და თეიმურაზს შორის დაპირ-
ისპირებაში ქართული ფეოდალური საზოგადოების ორ ბანაკად გაყოფა
გამოიწვია. დაუღალავი თეიმურაზი როსტომისა და ყიზილბაშების
წინააღმდეგ ბრძოლას წლების მანძილზე იმერეთიდან განაგრძობდა. მის
მთავარ ამოცანას ქართლიდან როსტომის გაძევება, ირანის ბატონო-
ბის დამხობა და აღმოსავლეთ საქართველოს გაერთიანება შეადგენ-
და... ქართლში როსტომის მოღვაწეობის პირველმა 15 წელმა სხვა-
დასხვა ბრძოლებით, აჯანყებებით და შეთქმულებებით დამძიმებულ
სიტუაციაში განვლო. ქართლში როსტომის მოსელისთანავე ქართველ-
ბის ერთი ნაწილი მაჰმადიანი მეფის მმართველობას არ დაემორჩილა,
მათ ქრისტიანობის რჯულისათვის „ბატონი თეიმურაზი ერჩივნათ“³⁵.

თეიმურაზი იყო განსახიერება მართლმადიდებლობისა, ანუ, როგორც
მაშინ მიიჩნეოდა, „ქართველობისა“. ქართველებს სწორედ თეიმურაზი
სურდათ. ამის გამო „როსტომ მეფის ლაშქარში თეიმურაზის სასარგე-
ბლო განწყობილება სუფევდა...“³⁶.

ისე, როგორც წინა წლებში, „1642 წელს როსტომ მეფის წინააღმდეგ
ეკლავ დიდი შეთქმულება მოაწყვეს. შაჰ-აბას II-ის ისტორიკოსის მო-
პამედ თაჰერის ინფორმაციით, „თეიმურაზი შეუთანხმდა ზაალ ერისთავს
— ყარაყალხანს, ნოდარ და იოთამ ამილახვარებს... რათა როგორმე
მოსპონ მეფეების საფარველი როსტომ მეფე“. როსტომის წინააღმდეგ

მოწყობილ ამ ახალ შეთქმულებაში მონაწილეობდნენ: ზაალ ერისთავი,
იოთამ ამილახვარი, ნოდარ ციციშვილი, კათალიკოსი ევდემონ დიასამ-
იძე, გიორგი გოჩიაშვილი, სომხეთის მელიქი ყორხაშბეგ ათაბეგის შვილი
და სხვა ქართველები. შეთქმულთა შორის ყველაზე აქტიურად ქართ-
ლის კათალიკოსი ევდემონ დიასამიძე მოქმედებდა. დადებული პირო-
ბის თანახმად, შეთქმულთა მიზანს „ეკოტას კაცი“ ცხირეთს მყოფი
როსტომ მეფის მოკლა და მის ადგილზე თეიმურაზის გაბატონება წარ-
მოადგენდა“³⁷.

მაგრამ „ქართველთა“ (მართლმადიდებელთა) ეს შეთქმულება გასცა
სომხეთის მელიქმა (ჩანს, ქართველმა გრიგორიანმა), რომელმაც შაჰს
შეთქმულება გაუმჟღავნა“³⁸.

არ შეიძლება ქართული ეკლესიის მეთაურის მონაწილეობა ამ შეთ-
ქმულებაში ავსხნათ პირადი დაინტერესებით, არამედ ეს იყო გამოხატე-
ვა ქართული ეკლესიის ბრძოლისა მაჰმადიანობის (და სხვა გავრცე-
ბული რელიგიური მიმართულებების) წინააღმდეგ.

როსტომმა ძალიან კარგად იცოდა, რომ მის წინააღმდეგ იბრძოდა
ზოგადად მართლმადიდებელი ქართველობა, რომლის მეთაურიც კათა-
ლიკოსი იყო. ამიტომაც, მან განსაკუთრებული სისასტიკით დასაჯა
დატყვევებული კათალიკოსი. საერთოდ, როსტომი აჯანყებულთა მიმა-
რთ შემწყნარებელი იყო და ერჩია მათი შემორიგება. 1642 წლის აჯან-
ყებულები მცირედ დასაჯა, კერძოდ, მხოლოდ რამდენიმე კაცი გაახე-
იბრა და თვალები დათხარა, მაგრამ კათალიკოსი არა მარტო მოაკე-
ლევინა, არამედ სიკვდილის შემდეგაც შეურაცხყო, ციხიდან გადმოაგ-
დებინა.

„კათალიკოსი ქალაქის ციხეში დაამწყვდიეს, შემდეგ „დაარჩვეს და
ციხიდან გადმოაგდეს“³⁹.

როსტომის დროს (და საერთოდ, XVII საუკუნის 30-იანი წლებიდან)
გაიმარდა და განვითარდა ქართლის საქალაქო ცხოვრება, ხელოსნური
წარმოება, ვაჭრობა, დაწინაურდა თბილისი, დასახლდა ქალაქები. ეს
გულისხმობდა გრიგორიანობის რაოდენობის გაზრდას, რადგანაც საერ-
თოდ, იმ დროს ვაჭრობას და ხელოსნობას ძირითადად ისინი მისდეუ-
ნენ. ამ გრიგორიანებში უთუოდ დიდი იყო ქართველთა რიცხვი.

„აღებული ხანისათვის ქართველ-სომეხთა ეკონომიკური ურთიერ-
თობის ასევე თავისებურ ფორმად გვევლინება ექმიაძინის მსხვილი
ფეოდალური ორგანიზაციის გარკვეული კავშირი ქართულ ფეოდალურ
მფლობელობასთან და ქართული ქალაქების ვაჭრობა-წარმოებასთან.

ქართული და სომხური წყაროების მოწმობით, ექმიაძინი ქართლსა
და კახეთში ფლობდა სოფლებს, ცალკეულ ზვრებს, ბაღებს, სახნავ-სათეს
ფართობებს, ხოლო ქალაქ ადგილებში ღუქნებს. აქვე იგულისხმებიან
მის ყმობაში მოქცეული შესაბამისი მწარმოებლები და ხელოსანვაჭრე-
ბი“⁴⁰.

ექმიაძინის გავლენა ისეთი დიდი იყო, რომ მას თვით მართლმა-
დიდებელი ქართველი მეფეებიც კი ყმებსა და სოფლებს ჩუქნიდნენ.

ქართველი გლეხები ამ გზით გრიგორიანდებოდნენ.

„კახეთის ბაგონს“ თეიმურაზს და მის შვილიშვილს ერეკლეს ერმი-
აძინისათვის შეუწირავთ სოფელი თასმალური თავისი მცხოვრებლებით,
ვენახებითა და წყლებით“ (იქვე, გვ. 173); ეს სოფელი კახეთსა და ქიზიყს
შორის ყოფილა. „1657 წ. უკვე როსტომ მეფეს შეუწირავს ერმიადინი-
სათვის სოფელი ნახიდური“⁴¹.

ეს ქართული სოფლები, ცხადია, გრიგორიანდებოდნენ ანუ „გასომხდ-
ნენ“. „ქართველ ხელისუფალთა გარდა ერმიადინს ყმა-მამულსა და სხვა
საქონლებს სწირავდნენ საქართველოში მცხოვრები სომხური წარ-
მომშობის შეძლებული პირები, რითაც ისინი ხარკს უხდიდნენ თავის
კონფესიურ კუთვნილებას. მაგალითად, 1678 წელს სოფელ მულავერში
ჯაჰანშირის შვილებს ერმიადინისათვის შეუწირავთ კარგად მოწყო-
ბილი მგარი, 1664 წელს თბილისელ მოქალაქეს ასლან ბექბუთაშვილს
„სულისა და თავის სადღეგრძელოდ“ სომეხთა მთავარი ეკლესიისათვის
სამი ქულბაქი შეუწირავს, ახალქალაქელ ამბარდანიანთ მურადაშვილს
კი თავის მიერ ცხინვალს ნაყიდი ორი ბიჭი შეუწირავს ერმიადინი-
სათვის“⁴².

ცხადია, ეს ორი ნაყიდი ბიჭი გაგრიგორიანდა. ამის თქმის ნებას
იძლევა არა მარტო 1634 წელს ნიკოლოზ ირბახის მიერ სასამართლო
დარბაზში წარმოდგენილი სიგეყები, რომელსაც ყველა დაეთანხმა,
„ყოველდღივ ჩვენის თვალთ უხედავთ, რომ მრავალნი ქართველნი
სომხდებიან“-ო, არამედ „პაგრი ამბრომის მოხსენება, რომში 1640 წელს
გაგზავნილი, რომელიც ასე ამბობს: ამ „ქრისტიანების ქვეყანაში კვალ-
ად შეიძლება ბევრი კეთილის ქმნა რამდენიმე მამულ-სოფლების ყიდ-
ვით, როგორითაც შერებიან სომხები, რომლებისაც თუმცა დიდი სიმძუ-
ლვარე აქვს ქართველებს სარწმუნოების საქმეში, მაგრამ რაკი მათი
ხელქვეითი გახდებიან, ბევრი მათგანი გადადის სომხის წესმედ, ამამედ
უარესიც ენახეთ: მოგიერთმა საქართველოში მცხოვრებმა მდიდარმა
ურებიმა გააურიავეს რამდენიმე თავიანთი ყმა და მოსამსახურე. ამის-
ათვის თვინიერ რაიმე ეჭვისა, ბევრი ქართველი სიამოვნებით მიიღებს
ლათინის წესსა, უკეთუ შეიქმნებიან ჩვენნი ხელქვეითნი“⁴³.

ამის გამო ერმიადინი დაინგერესებული იყო შეეძინა და მიეღო
ქართული სოფლები ყმა-გლეხებით.

„ერმიადინი ყოველი ღონით ცდილობდა ხელი შეეწყო ასეთი განწ-
ყობილებისათვის საქართველოს სომხურ მოსახლეობაში და რაც შეი-
ძლება მეტად გაემარდა საკუთარ ყმათა კონტიგენტი“⁴⁴.

ქართველთა მასიურ გაგრიგორიანებას ხელს ისიც უწყობდა, რომ
მაშინ დამკვიდრებული წესის თანახმად ეპარქი, მეღუქვე, ხელოსანი,
ამქარი, მოქალაქე გრიგორიანული სარწმუნოებისა უნდა ყოფილიყო.
უფრო მეტიც, სხვადასხვა ხელობის მოსაქმენი ქმნიდნენ გაერთიანებებს,
რომელშიც შესვლისათვის აუცილებლად საჭირო იყო გაგრიგორიანე-
ბა.

„ამჟამად, ქართული ქალაქების პროფესიული გაერთიანებები ვაჭ-

რობაში სომეხთა უპირატესობის გამო, უმთავრესად მონოფიზიკურ ეკ-
ლესიასთან უნდა ყოფილიყვნენ დაკავშირებული. ამიტომ, ამ გაერთიან-
ებებში შესვლა და მის საფუძველზე გარკვეული პრივილეგიების მიღება,
გასაგებია, მხოლოდ სომხურ სარწმუნოებაში გადასვლით შეიძლებო-
და.

ქართული მოსახლეობის ერთი ნაწილის სომხურ სარწმუნოებაზე
გადასვლა სხვა გზითაც ხდებოდა, ჯერ კიდევ მთამარაშვილმა ვაგიკა-
ნის არქივის მასალების საფუძველზე გამოთქვა მოსაზრება, რომ სომეხთა
მიერ სოფლის, ე.ი. ყმა-მამულის შეძენის შემდეგ იქ მოსახლე ქართველ-
თა ნაწილი სომხურ სარწმუნოებაში გადადიოდა“⁴⁵.

მიუხედავად იმისა, რომ ქართული მოსახლეობა მასობრივად იღებ-
და გრიგორიანობას, ისინი არ უარყოფდნენ ქართულ ენას, წეს-ჩვეულე-
ბებს, ქართულ ხასიათს.

მართალია, გრიგორიანი ქართველები თავიანთ თავს „სომეხებს“
უწოდებდნენ, მაგრამ ამ გერმინში („სომეხში“) ისინი ღებდნენ არა ეთ-
ნიკურ მიზნებს, არამედ მხოლოდ სარწმუნოებრივს. ქართველ გრიგო-
რიანებს მხოლოდ სარწმუნოებრივად მიაჩნდათ თავიანთი თავი „სომე-
ხებად“, ეთნიკურად კი – „საქართველოს შვილებად“. მხოლოდ XIX საუკუ-
ნის დასაწყისიდან აღრიცხეს რუსებმა ქართველი გრიგორიანები
ეროვნებით სომეხებად, ასევე ეროვნებით სომეხებად აღრიცხეს სომხური
გიპიკონის მქონე ქართველი კათოლიკეები.

მთამარაშვილი წერდა: „ამ ქართველებმა თუ სარწმუნოება უარყვეს,
გვარგომობა არ უარყვიათ და არც თავიანთი სახელები დაუგოვებიათ,
რადგან დანარჩენი მარაღმადიდებელი ქართველები არ ედავებოდ-
ნენ გასომხებულ ქართველებს თავიანთი გვარისა და სახელის შენახ-
ვა“⁴⁶.

რატომ იღებდნენ ქართველები გრიგორიანობას და კათოლიკე
ქართველები რატომ გახდნენ სომხური კათოლიკური ეკლესიის წევრე-
ბი?

იქნებ გრიგორიანობა მხოლოდ სარწმუნოებრივ აღმსარებლობას
არ ნიშნავდა?

უნდა ვიფიქროთ, რომ გრიგორიანობის მიღება – ეს იყო სოციალ-
ური კატეგორიის შეცვლა, ეს იყო რაღაც მსგავსი სოციალური რევ-
ოლუციისა. შინაომებით, ლეკიანობით, მაჰმადიანური აგრესიით გაგან-
ჯულ, დამარალებულ გლეხებსა და ხელოსნებს ომი აღარ სურდათ. ჩანს,
გადასახადებით და ომებით გადატაცებული ხალხის მასები ისე ხედე-
ბოდა გრიგორიანულ სარწმუნოებას, როგორც განმათავისუფლებელს
სილაგაკისა და ომებისაგან. მართლაც, ეს სარწმუნოება ათავისუფლებ-
და გლეხს და ხელოსანს ომის ბეგარისაგან, და ჩანს, საბაგონო გადა-
სახადისაგან.

მათი მფარველი ხდებოდა ძლიერი და მდიდარი სომხური ეკლესია,
რომელიც უშიშროებისა და სილაგაკისაგან დახსნის გარანტიას აძლევ-
და მათ, სამაგიეროდ, არაფერს არ ითხოვდა გლეხობისა და ხელოსნე-

ისაგან, გარდა ემბიადინის რელიგიური უპირატესობის აღიარებისა. მართლაც, ეკონომიურად დაუძლურებულ და ამით ავგორიგტეზელახულ მცხეთასთან (ქართულ ეკლესიასთან) შედარებით მდიდარ ემბიადინს დიდი გარეგნული ბრწყინვალება ჰქონდა.

მაგრამ გლეხისა და ხელოსნისათვის არსებითი იყო ის, რომ გრიგორიანობის მიღებით იგი ძალზე ხშირად თავისუფლდებოდა ბატონყმური ურთიერთობისაგან, ანდა, თუ ყმად რჩებოდა, ის იცვლიდა სოციალურ კატეგორიას – გლეხიდან, მიწის დამმუშავებლიდან, ის იქცეოდა ეაჭრად, რომელიც გაცილებით დიდი თავისუფლებით სარგებლობდა და ქონების დაგროვების შეზღუდვით გამოხსნაყ კი შეუძლო მაშინ, როცა ეს გლეხისათვის გაცილებით უფრო ძნელი იყო.

გრიგორიანობის მიღებით ის, როგორც „სომეხი“ ანუ ეაჭარი, თავისუფლდებოდა ომის ბეგარისაგან, ეს იმ დროს, როცა ყოველ თავადს თავისი მამული პატარა სახელმწიფოდ მიაჩნდა და გამეგებით იბრძოდა ამ „სახელმწიფოს“ სამღვრების გაფართოებისათვის.

იმ დროს, როცა მეზობეონები მიწის ყოველი მტკაველისათვის გააფთრებით ებრძოდნენ ერთმანეთს (და ებრძოდნენ ყმა-გლეხების საშუალებით), მუდმივი ლეკიანობისა, ომებისა და აჯანყების დროს, სამხედრო ბეგარისაგან გათავისუფლება დიდი შეღავათი იყო.

ამის გარდა, გრიგორიანებს შექმნილი ჰქონდათ ერთგვარი კორპორაციები, ურთიერთდახმარების საღაროები თავიანთ ეკლესიებთან. ეკლესია ეხმარებოდა ღატაკს, აძლევდა ბავშვებს განათლებას, ასწავლიდა ეაჭრობას და, რაც მთავარია, გყვედ წაყვანილ ოჯახებსაც კი იხსნიდნენ ფულით და აბრუნებდნენ თავიანთ საცხოვრებელ ადგილზე. ეს დიდად მიმზიდველს ხდიდა გრიგორიანობას.

საქართველოში იმ დროს „სომეხობა“ აღნიშნავდა არა ეროვნებას, არამედ სოციალურ ფენას, სოციალურ კატეგორიას. ქვეყანაში არსებობდა ყმა, ანუ გლეხი, მეზაგონე და „სომეხი“, ანუ ეაჭარ-ხელოსანი.

„სომეხი“, როგორც წესი, ნიშნავდა გრიგორიან ადამიანს განურჩევლად მისი ეროვნებისა (უმეტესწილად ქართველს), რომელიც ეაჭარი ან პოტენციური ეაჭარი იყო (ხელოსნებიც ეაჭრობდნენ).

„სომეხობა“ – ეს იყო ეაჭარ-ხელოსანთა ფენა და არა ეროვნება და ისინი არ იღვენებოდნენ სპარს-ოსმალთა მიერ. ფრედერიკო დიებუა წერდა: „საოცარი ასაა, რომ მარტო ქართველებს სდევნიდნენ და არა სომეხებს...“⁴⁷ ირანში სომეხებს ყოველგვარი უპირატესობა ენიჭებოდათ, სომეხები, როგორც ირანის, ისე თურქეთის ეკონომიკური წარმატების საყრდენი იყო. სომეხებს სწორედ ეაჭრობა-ხელოსნობა ევალებოდათ. სომეხობა რელიგიურ-ეკონომიკური ორგანიზაცია იყო. ამან გამოიწვია ის, რომ ერთ პერიოდში შიდა ქართლის ბარში, მიუხედავად მოსახლეობის სიჭარბისა, გაუქმდა ყველა ქართული საეპისკოპოსო, რადგან მოსახლეობა გაგრიგორიანდა და ემბიადინს შეემატა. ამიგომ ერეკლე II დროისათვის მცხეთიდან ვიდრე ლიხის ქედამდე თითქმის აღარც ერთი ქართული საეპისკოპოსო აღარ არსებობდა, მხოლოდ მცხეთა-თბილის-

ში და კახეთში ისხდნენ ქართველი ეპისკოპოსები!

მჭიჭინაძე წერდა – „ძველთაგანვე თბილისის ნამდვილი სომხის მთამომავალი მოქალაქენი თავისუფლად ყიდულობდნენ ქართველ ყმა-გლეხებს, მათ ფლობდნენ როგორც უნდოდათ და თან თავიანთ სჯულზეც მოაქცევდნენ. თვით ქართველ ყმათა მდგომარეობა ისეთი იყო, რომ მრავალნი ღვენილი ყმანი ეთვისებოდნენ სომეხთა, ღვენილი სომეხურ გვარსა და სახელს ირქმევდნენ, სომეხურად ინათლებოდნენ და მით გადირჩენდნენ ხოლმე თავებს“⁴⁸.

თბილისელი ეაჭრები ყიდულობდნენ მართლმადიდებლებს, ამასთან არა მხოლოდ საჭიროებისათვის, არამედ სახელოსნოებში სამუშაოდაც. სომეხური სარწმუნოების პირთა ყმობაში მოხვედრილი მართლმადიდებლების პატრონის სარწმუნოებაში ნებით თუ უნებლიეთ გადასვლა, ჩანს, მოგვჯერ ფართო ხასიათის იღებდა, რის გამოც ხელისუფლები დროდარდო ამ პროცესის დამუხრუჭებას არაპირდაპირი გზითაც ცდილობდნენ“⁴⁹.

ქართველების გრიგორიანულ სარწმუნოებაში მასობრივი გადასვლის შემდეგ სომეხური ეკლესია დაინგერესებული იყო მათ შეთვისებისათვის სარწმუნოება, მაგრამ ქართველებმა არ იცოდნენ სომეხური ენა – გრიგორიანული საეკლესიო ენა, ამიგომაც, როგორც ითქვა, ქართველებისათვის ქართული ასოებით დაწერილ სომეხურ სახარებას, ლოცვებს, საეკლესიო წიგნებს ავრცელებდნენ საქართველოს სომეხურ ეკლესიებში.

ქართველი გრიგორიანი ხელოსნები, ეაჭრები და ამქრები საქმეს აწარმოებდნენ ქართულ ენაზე, მოღწეულია უამრავი ქართულენოვანი ასეთი დათორები.

ქართველი გრიგორიანი პოეტებიც კი ქართულ ენაზე წერდნენ ლექსებს (ასეთი პოეტი მრავალი იყო).

ქართველი გრიგორიანი ისტორიკოსებიც კი (მაგ. ფარსადან გორგიჯანიძე და სხვა წერილი მთხზელები) ქართულ ენაზე წერდნენ.

ქართველი გრიგორიანი სახელმწიფო მოხელეები და აზნაურები ქართულ ენაზე აწარმოებდნენ საქმეს.

საერთოდ, ქართველ გრიგორიანებს უყვარდათ საქართველო, ქართული კულტურა, ქართული ადამი-წესები და ყოველივე მამაპაპური, საქართველოს ისტორია. ეს აღნიშნულია მტოდნეთა მიერ: „გველის პერანგში“ ასეთი ადგილია: მოქმედება ხდებოდა არა საქართველოში, არამედ სპარსეთში: „სომეხების სუფრაზე თარია, ვიდაც გასაოცრად უკრავს. თარი ნელდება და მეორე კაცი დაირას იღებს, შეათამაშებს ხელში და ყურთან მიიგანს და თითქოს ყბაყურააო – გაპკივის ბაიასთ: „რუსთაველი აღარ გეყავს, გამკითხავი ვინ არი... აღსდგე, თამარ დედოფალო! შენთვის გირის...“ უეცრად პეტრიძე წამოხტება: – ვინ კითხავს მაგ უბედურს ან რუსთაველს ან თამარს? ვაჰმე, ისტორიაე!“⁵⁰.

თუმცა მართლმდიდებლები ქართველ გრიგორიანებს ქართველებად აღარ მიიჩნევდნენ, მაგრამ ისინი ქართულენოვანი იყვნენ და აღწერილის მსგავსად უყვარდათ საქართველო, ანუ თავისი ისტორია და

წინაპრები. ასეთი „სომხები“ განსხვავდებიან ნამდვილი სომხებისაგან და ნამდვილ სომხად არც მიაჩნდათ თავიანთი თავი, ხოლო სომხეთში მათ სომხად არ მიიჩნევდნენ.

სომხეთის აჯანყების ცნობილ მეთაურს, დავით-ბეგს, სომხები სომხად არ მიიჩნევდნენ და ქართველს უწოდებდნენ. სომხური ეკლესიის მოღვაწე არტემ არარატელი გადმოგვცემს: „1796 წელს ყიზლარში უსახლკაროდ და ულუკმაპუროდ დარჩენილი არტემი თანამომემ სომხებთან ეძებს თავშესაფარს, კიდევაც ახერხებს ერთი სომხის მოძებნას, მაგრამ ეს უკანასკნელი გულცივად ისტუმრებს გარეთ. არარატელის შენიშვნით, „იმიტომ, რომ მე ქართველი სომხი არა ვარ და ნამდვილი სომხეთის მკვიდრი ვარ; ამასთან დასძინა: წადი შენს თანამემამულე მღვდელთან, იქნება მან შეგიფაროსო“.

აქედან ცხადია, რომ „ქართველი სომხი“ სხვაა, ხოლო ნამდვილი სომხეთის მკვიდრი – სხვა. ქართველი სომხი ეთნიკურად ქართველია და მხოლოდ სარწმუნოებრივად არის „სომხი“.

არტემ არარატელი აღნიშნავს საქართველოში ქართული ენის საყოველთაო ხმარების შესახებ გრიგორიანთა მიერ: „აქაური სომხების უმრავლესობამ სრულებით არ იცის სომხური და ქართულად ლაპარაკობს. ... ამ ადგილების გაელა მით უფრო ძნელი იყო, რომ სომხებმა არ იცოდნენ სომხური ენა და ქართულად ლაპარაკობდნენ“.

არარატელი არ წერს, რომ საქართველოში ყველა სომხი ლაპარაკობდა ქართულ ენაზე, ის წერს – „უმრავლესობამ არ იცის სომხური“, ეს იმაზე უნდა მიგვითითებდეს, რომ სომხურის მცოდნე გრიგორიანები „ნამდვილი სომხები“ იყვნენ, გადმოსახლებულნი სომხეთიდან, ხოლო ამ ენის უცოდინარი კი – ადგილობრივი მკვიდრი ქართველი გრიგორიანები.

ერთი მხითარისტი წერდა, რომ XIX საუკუნის 20-იანი წლებისათვის საქართველოში მოსახლე სომხები სომხურის უცოდინარნი იყვნენ და ქართულად ლაპარაკობდნენ“.

ი. გვარამაძე წერდა: „უკეთუ ჩვენი წინაპარნი სომხები იყვნენ, რა ეჭვია, თავიდანვე სომხური ენა ექნებოდათ შინ და გარეთ სახმარებლად, როგორც სასულიერო პირნი ეკლესიაში წირვა-ლოცვას სომხურად ასრულებდნენ. ერშიც იმავე ენას გაავრცელებდნენ, მეტადრე ქალაქ ადგილას, სადაც წერა-კითხვის ცოდნა უეჭველად საჭიროა მოქალაქე მოვაჭრე მოზარდის ახალ-თაობისათვის! რა დასაჯერებელია, რომ სომხის მღვდელმა თავის მოწაფეს ქართული წერა-კითხვა ასწავლოს და სომხური არა? ეთქვათ, ხმარებაში ქართული ენა ყოფილიყო და მის გამო სომხურისათვისაც თავი დაუწებებიათ და ქართული შეუტანიათ ხმარებაში, შინ, გარეთ და ეკლესიებშიც, მაშინ იმათ ქართულში ხომ თავიანთი სომხური დედა-ენის თითო-ორიოლა ნაწყვეტებიც დარჩებოდა უეჭველად... ხოლო, რადგან არავითარი სომხური ენის ამგვარი ელემენტები არ დაშთენილა ჩვენს ქართულ ენაში, ცხადი ჭეშმარიტება არის, რომ ჩვენი წინაპარნი ქართველთა მოდგმის ჩამომავალნი არიან,

მისთვის წმინდა ქართული ენა პქონიათ ხმარებაში“.

იმის გამო, რომ ახლად გაგრიგორიანებულმა ქართველებმა სომხური ენა არ იცოდნენ და ამავე დროს კი მათი რიცხვი ძალზე დიდი იყო (დიდი თუ პატარა ქალაქების ვაჭარ-ხელოსანი მოქალაქენი, გზისპირა სოფლის გლეხები, შეწირული სოფლის ყმები), ამიტომაც გახდა საჭირო მათთვის ქართული ასოებით დაეწერათ სომხური ლოცვები, წიგნები და სახარებაჲ კი.

გასომხებულია გვარამა

ქართველ მონოფიზიტებს ვახუშტი ბაგრატიონი „სარწმუნოებით სომხებს“ უწოდებდა, მათი ენა, ქცევა-ზნე და ცხოვრების წესი ქართული იყო.

ის ქვემო ქართლის „სომხების“ შესახებ წერს: „იმ ადგილთა შინა მოსახლენი არიან სარწმუნოებით სომეხნი და მცირედად ქართლის სარწმუნოებისა, არამედ ქცევა-ზნითა ქართულითა“ (გ. IV, გვ. 312).

ვახუშტის ამ ცნობაში, როგორც ვხედავთ, ყურადღება თითქმის ძირითადად გამახვილებულია სარწმუნოებრივ მომენტზე, რომლის გვერდით ეთნიკურობის ცნება სადღაც ქრება“.

„ნიშანდობლივია, რომ სარწმუნოებრივი კუთვნილების გარეშე მოხსენიებული თბილისის სომხების მიმართ ვახუშტი კულტურული ქართველობის აღმნიშვნელ იმავე გამოთქმას იყენებს“.

ზ. ჭიჭინაძე საქართველოში მცხოვრებ ყველა სომხს არ უწოდებდა ქართველ გრიგორიანს. ის მხოლოდ სომხური ეკლესიის წევრ ქართველებს უწოდებდა ამ სახელს. აგრეთვე, ზ. ჭიჭინაძე არ ფიქრობდა, რომ თბილისში მცხოვრები ყველა სომხი ეროვნებით ქართველი იყო.

ის წერდა, რომ თბილისის სომხებში შეიძლება ნახევარი სომხური სარწმუნოების მქონე ქართველები აღმოჩნდესო. მას ამის თქმის უფლებას აძლევდა თავისი პირადი დაკვირვება და გამოიკთხვა ცოცხალი ადამიანებისა – სწორედ ამგვარი „სომხებისა“. ის წერდა: „დღეს მთელი ქართლ-კახეთი და მასთან იმერეთიც საესეა ქართველი გრიგორიანებით, მათ ყველას კარგად ეგყობათ, რომ იგინი შთამომავლობით ნამდვილი ქართველები უნდა იყვნენ და არა სომეხნი, ყველა ეს კარგად ეგყობათ მათ, ვინც კი დააკვირდება. ყველა ცხადად შენიშნავს, რომ თუ სულ არა, უმეტესი ნაწილი ამ გრიგორიანებისა უნდა იყვნენ ნამდვილად შთამომავლობით ქართველნი. ამას ეჭვი და ყოყმანი არ უნდა, თუკი ვინმე დააკვირდება. სამწუხაროდ, ამის დაკვირვება ქართველებს სრულებით არა აქვს... დღეს მთელმა საქართველოს ერმა რომ გრიგორიანთ სარწმუნოება მიიღოს, მის შემდეგ იგივე თავის გვარგომობას, ე.ი. ქართველობას უნდა გამოეთხოვოს?! თამამად ვიტყვით, რომ რაც ქართველთაგან გაფრანგებულია, ასი იმდენი გასომხებულია. ახალციხე ერთ დროს გასომხებული ქართველებით იყო საესე, იქ ქართველთა

რიცხვი გაფრანგებულ და გასომხებულ ქართველთაგან შესდგებოდა და ორივე კი მაინც სომხად იწოდებოდა... ქართველი გრიგორიანების მიერ ძველთაგანვე ყოველივე შინაური თუ გარეული ბარათების წერა სულ ქართულად სწარმოებდა. მათში სომხურად თვით მღვდლებიც არ სწერდნენ და გინდ რომ ეწერათ, მერე ამით რას გახდებოდნენ, არაფერს. ქართლის ქართველი გრიგორიანებთაგან ქართული მწერლობის ას-პარეზზედ სხვადასხვა შესანიშნავი მწერლებიც გამოსულან ძველ დროს... მადათოვი, ქიჩიკოვა, ჩამჩი მელქო, საიათნოვა, წყალობა ბებუთოვი, ოსეფ ამიროვი... ზურაბ ანტონოვი - კომედიების მწერალი და ცნობილი გვარი მიხეილ ბირთველის ძე თუმანიშვილი, მწერალი და მელექსე, რომელიც „ცისკარში“ წერდა დაარსებითაგანვე და 1869 წ. „ცისკრის“ ერთი ნომრის „სალაყბოში“ ის პაპრი გამოთქვა, რომ „ჩვენ გომით ქართველნი ვართ და მხოლოდ სჯულით სომეხნიო“, ამით გარდა ფილიპე ყაითმა-გამეილი, თბილისის გეგმის დამხატველი გერ შმოვანი და მრავალნი სხვანი, ენით დაუთვლელნი. ყველას მოთვლა აქ ძნელია, ხოლო იმას კი ვიცავით, რომ ძველთაგანვე თფილისის ქართველი გრიგორიანების თუ სომეხის შთამომავლობის სახალხო ენას ქართული ენა შეადგენდა. ამ ენით სულდგმულობდნენ იგინი... სიკედილის შემდეგაც კი საფლავის ქვებზე ქართულად აწერდნენ. ასეთის ძველის ქართულის წარწერი-ანის ქვებით საესვა ძველი ხოჯივანქის სასაფლაო, ასევე იყო ვანქის გალაგანში და სხვა საყდრებთა მახლობლადაც ასე იყო. თვით საყ-დრის შენებათა ცნობებსაც კი სწერდნენ ქართულად... თბილისის სომხ-ობა ისევე პაპატრონობდა ქართულ ენას, როგორც ქართველნი. უამი-სოდ არ შეიძლებოდა, რადგანაც მაშინდელი სომეხიც გომით ქართვე-ლი იყო, იგი ქართველ გრიგორიანად უნდა შერაცხულიყო. ასეთ პირთა-გან ქართულს ენაზედ ძლიერ ბევრი წიგნებია ნაწერ-ნათარგმნი... ჩვე-ნი მოსაზრება იყო, რომ გვესაუბრა და დაგვესაბუთებინა ის გარემოე-ბანიც, რომ ქართველებზედ არიან ისეთნი, რომელნიც გრიგორიანთა სარწმუნოებას აღიარებდნენ და დღეს მის მეოხებით იგინი სომხის გვარად ირაცხებოდნენ. ასეთი მოსაზრების დასამტკიცებლად საჭიროა ცოცხალი ცნობები, ნამდვილი ამბები ჭეშმარიტებასთან ახლოს მდგარი. ასეთ ჭეშმარიტებას ემორჩილებოდა ყოველი განათლებული კაცი, ამ ჭეშმარიტებას ვერავინ ეწინააღმდეგება... აი, ზოგიერთი გვარი ქართველი გრიგორიანებისა... ალავერდამეილი, ალავერდოვი, მთაწმინდელი, მამა-პაპათ ქართულის ენით მოლაპარაკე, დღეს ალავერდოვი, გაგვარებუ-ლი... იგი სწერს შემდეგ საყურადღებო ცნობას, რომელიც უმნიშვნელო იქნება, რომ მოვიყვანოთ აქ: „მე ესწავლობდი თბილისის სახელოსნო სკოლაში. მე სომეხი ვარ, მაგრამ სომხური არ ვიცოდი, საქართველოს სომეხები მარტო სჯულით ვართ სომხები, თორემ ეროვნებით ქართველ-ბი ვართ, როგორც ფრანგები და თათრებიც. სომეხების განყოფილებაში ქართული ენა აკრძალული აქვს, იქ არავის ამ ენას, არც მე მასწავ-ლიდნენ, ქართულის წერა მე ჩემის შრომით და მალევით შევისწავლე, ამიტომ ამხანაგები მე „ერაცას“ მეძახდნენ, ე.ი. ქართველს, როცა ეს

ამბავი სომხური ენის მასწავლებელმა და მღვდელმა შეიწყევს, მათ ამის გამო სასტიკად გამკიცხეს. ქართულ ენას ნუ სწავლობთ. ასეთი ვაი-ვაგლახით შევისწავლე ჩემი ღვიძლი ენა - ქართული“⁵⁷.

ზღიჭინაძე ჩამოთვლის ქართველი გრიგორიანების გვარებს: ალხ-აზაშვილი - გვარის გადაკეთების შემდეგ ალხაზოვი; აჭარიანი; - არეშიძე - არეშოვი; აბულოვი - აბულიანცი - ძველი გვარი აბულაძე; ბარათაშვილი; ბაქრაძე - ბასილაშვილი - ბასილოვი; ბეგთაბეგისშ-ვილი; გიგაური; გიორგაძე - ახალი გვარი - გიორგაიანი; გველეხიანი - ახალი გვარი - გველეხიანი; ღურგლიშვილი; ბურძენიშვილი; დალა-ქიშვილი; გულაშვილი - ივანგულაშვილი - ივანგულოვი; მამულაშ-ვილი - მამულოვი; ღარიბაშვილი - კარიბოვი; ლოლაძე; ამბარდანი; კოსტიევი; მამაცაშვილი; მაჩაბელი; სანდაძე; გურიშვილი; თარხნიშ-ვილი; მზარეულოვი; სოსიაშვილი; შაბურიშვილი - შაბუროვი; ღარ-ლიაძე; მუჩაიძე; თუშიშვილი - თუშურიანცი; ლაზიშვილი; თბოლგო-ვიანი; ღამბარიშვილი; როსტომაშვილი; ჯაშიგაშვილი; ათაბეგოვი - ჯაყელი; ზურაბაშვილი; დიდ-ზურაბაშვილი - დიდ-ზურაბოვი; ქონიაშ-ვილი - გვარის გადაკეთების შემდეგ სალოვი; მესამთლიშვილი - გვარის გადათარგმნის შემდეგ - სეფჩიკოვი; მელიაშვილი - გვარის გადა-თარგმნის შემდეგ - ლისიკიანი; ხუციშვილი; გომელაური; სულხანიშ-ვილი; მოზიაშვილი; ლომიძე; პანჩულიძე - პანჩულიანი; ფრიდონაშ-ვილი; მალხაზიშვილი; ელმსბაროვი; ნადირაძე; მენთეშაშვილი - მან-თაშოვი; წამალაშვილი; კოსტაშვილი; იანაშანოვი; აღნიაშვილი; ბუხრაშ-ვილი; ნამურაძე; ქოჩორაშვილი - ქოჩორიანი; მამაჯანაშვილი; მამი-ნაშვილი; მანშეშვილი; მირზაშვილი; თაქალიშვილი - თაქალიანი; პურადაშვილი - პურადოვი; თუმანიშვილი; ჯაფახიშვილი; მირიანაშ-ვილი; ნარიშანაშვილი, წერეთელი, მარგიაშვილი; ფანიაშვილი; ძიკოვი; ხიდაბეგიშვილი; ხახანაშვილი; ზალიაშვილი; ხიზანოვი; მეღვინოვი; ბაინ-დურაშვილი; ჩხეიძე; დადიანი; დოდაშვილი; კოშკაშვილი; გოშალოვი; საფარიშვილი; ხიმშიაშვილი; წმინდოაშვილი; ღონდაროვი; გიორგაძე; ქიგიაშვილი; ხამარიშვილი; მელიორიშვილი; ჩარეშაშვილი; მეგვიშვილი; ხახუტაშვილი; მანველოვი; აფხაზიშვილი; ხუბლარია; ჭიპაშვილი; ღვთი-სიევი...⁵⁸

ქართველი კათოლიკეები რომ „სომხდებიან“, ეს დადასტურებულია მეცნიერთა მიერ. მთაბარაშვილმა ვატიკანში მოძიებულ დოკუმენტებზე დაყრდნობით ეს დაამტკიცა თავის წიგნებში.

„რაც შეეხება ქართველ კათოლიკებს, იმის გამო, რომ ვატიკანში კონგრეგაციის მიერ ქართული ენა არ იყო დამტკიცებული ღვთისმსახ-ურებისათვის მოქმედ ენად, აქ გაბატონდა ლათინური და სომხური ენე-ბი. იმის გამო, რომ თურქეთში XVI-XVII სს. ჩაკეცა ევროპაში მისასვ-ლელი გზები და მისიონერებს აუკრძალეს აქ შემოსვლა, თანდათან ქართული კათოლიკური ეკლესიებიდან გამოიღვენა ლათინური ენაც (მისი უცოდინარობის გამო) და ქართველი კათოლიკეები შერჩნენ სომხურ ენას, ხშირ შემთხვევაში ქართველ კათოლიკეთა შრეებს სომეხ

კათოლიკეთა წარმომადგენლები თუ გასომხებული ქართველები წინამძღვრობდნენ. ასეთი ვითარება ქართველ კათოლიკეთა სრულ დაბნეულ იწვევდა, რადგან მეტყველებდნენ ქართულად, აიძულებდნენ ელოყათ სომხურად, ადიდებდნენ რომის პაპს და ცხოვრობდნენ თურქული პოლიტიკის ქვეშ.

სომხურ-კათოლიკური ეკლესია ხელმძღვანელობდა მათ ჯერის-წყერა-მონათელას. მონათელისას არქმევდნენ სომეხი კათოლიკე ეპისკოპოსის მიერ რეკომენდირებულ სახელებს და ასე, თანდათან იცვლებოდა ნამდვილი ვინაობა. ხშირად ახალ სახელს ახალი გვარის ხელოვნურად შექმნა და გადაკეთებაც მოსდევდა. შოვინისტი კათოლიკე მოძღვარნი ყველაფერს აკეთებდნენ იმისათვის, რომ ქართველ კათოლიკეებს დაევიწყებინათ მშობლიური ენა, გვარი, წარმომავლობა და ბოლოს, რადგან კონგრეგაციას მათთვის საეკლესიო ენად სომხური მქონდა დამტკიცებული, სომხებად გამოეცხადებინათ. სამწუხაროდ, როგორც უკვე ზემოთ ვნახეთ, სოფ. ველის მაგალითზე, მესხეთის სინამდვილეში ეს ნაწილობრივ კიდევ გაკეთდა⁵⁹.

მთაბარაშვილი წერს – „ახლახანს გორში და ახალციხეს (1703 და 1705წ.) დაწერილი საბუთები აღმოაჩინეს, რომლებიც ცხადად გვიმტკიცებენ იქაური კათოლიკეების ქართველობას ნათლისღების სახელებით სხვა გარემოებით... აი, სხნებულ ახლად ნაპოვნ საბუთებში ზოგიერთი სახელები: მინდორათი, მანანაძე, წაღდაძე, ნებიერძიძე, მიქელაძე, ხურციძე, ქათამათი, მაშათი, ბეროთი, ბერომელათი, მაღახაშათი, კეკერათი, გულასპათი, გეგიათი, ბატონათი... ხიზანათი, ცხელათი, თელათი, გყავაძე, ომიძე, მაისურაძე, პოროველათი, მეჩხუათი, ფილიჭაშიათი, გოდელათი, გოდერმათი, თუთელათი, ხუთქალთი... ნახერგათი, ქვათი, ფუფულათი, გელათი, კენჭიანთი, ხრინჭიანთი... კბილათი, კოჭიბროლათი, სარდალათი, კანდელაქიანთი, ძამათი, პუნჭკათი, ხახიანთი, გელაჭაშიათი, ჭოჭუათი, ეთერათი, პურაღათი, ქოჩორათი, ღვინიათი, ჩიგირეკათი, აშვერიანთი, ქონიათი და სხვა. – (კაცების სახელები) ქრისტესა, ღვთისა, აღდგომელა, მახარა, დარჩია, ოგია, ვანია, ბერუკა, ჩიგა, შერმაზანა, ერეკლე, რამაზა, საეა, ნიკო, გოგიგა, ფარსადანა, ნადირა, ხოშა, მახარობელი, კიკინა, ბაალი, ელიზბარი, გლახა, საბა, ყოყუა, ბეჟანა, მურაბა, ამირანა, პაპუა, მაშუკა, პააგა, გოგია, ბეჟუა, მამულა, შაქრო, ნიკაშა, მაღაქია, ნონო, ნონია, იორდანე, საყვარელა, შიო, თამაშა და სხვ. ღვთაეკაცის სახელები: მშექალა, მზისადარა, ვარდიგულა, გუსლუნდა, იაგუნდა, ნათულო, დელიქალა, დედანო, დარეჯანა, თუთა, თვალშეწიერი, ძუძუნა, თამარა, ლელო, ყბაწითელა, გუნდო, ბატონდელა, გუგულა, ყბაჩუა, ბანგიანი, ვარდო, გუნდო, ღვდუბა, თეთრუა, ლოყაწითელა, გედო, კაკალო, ყაყაჩო და სხვა“.

ყველა ესენი, ქართველი კათოლიკენი, სომხებად იწოდებოდნენ. სიმართლე გაირკვა მიხეილ მთაბარაშვილისა და სხვა ქართველ მოღვაწეთა გმირული თავდადებით.

თბილისის მოქალაქეთა გაგრიგორიანების შემდეგ გრიგორიანთა უბნებში არსებული ქართველთა ეკლესიები უმრევლოდ და უმოქმე-

დოდ დარჩენილნი – გრიგორიანებს რჩებოდათ. მათი მართლმადიდებელი წინაპრების მიერ იყო აშენებული კიდეც ეს ეკლესიები. ეკლესიის მრევლი მხოლოდ სარწმუნოებას იცვლიდა, საეკლესიო შენობა კი კვლავ ძველი რჩებოდა. თამარაშვილი წერს – „აი სხვათა შორის, რამდენი ეკლესიები დაიჩემეს და მათში ქართული წარწერები გააქრეს – გფილისში მეიდნის თავზე ყოფილა პაგარა გუმბათიანი ეკლესია, ღღეს სურფ-გეორქაძე წოდებული, წმიდა ნიკოლოზის ეკლესია, ღღეს ჯიგრაშენის ეკლესიად წოდებული, ავლაბრის ხიდის იქით ისნის ეკლესია, ფეთისაინის ეკლესია, ძველად ბუთლების ღვთისმშობლისად წოდებული, გფილისის ახლოს თელეთის წმიდა გიორგის ეკლესია, შავნაბადას ეკლესია, თელავის ღვთისმშობლის ეკლესია, რომელიც ერეკლე მეფის სახლის ეზოში ყოფილა, ჯაფახეთში კურუმდოს ეკლესია და სხვა“⁶⁰.

„XIX საუკუნის მეორე ნახევარში ბაგონყმობის გადაფარდნის შემდეგ, მრავალი ქართველი მეზაგონის მამული უვარდებოდა სომეხ დიდვაჭარს. ზოგჯერ ამ მამულში მსხდომი გლეხები ახალი მეზაგონის სარწმუნოებასაც ღებულობდნენ“⁶¹. ეთნოგრაფ ნ.ვოლკოვას 1976 წელს დმანისის რაიონის სოფ. ვარდისუბანში ასეთი საინტერესო მასალა აქვს დაფიქსირებული: ვარდისუბანში ცხოვრობდნენ ქართველები და სომხები. სომხები ეწერებიან მინასიანეებად. მიქელიანეებად, ავაქიანოვად და მარქარიანეებად, პასპორტშიც უწერიათ, რომ არიან სომხები. მათ სომხური ენა არ იციან. მათი მშობლიური ენა ქართულია. ყოფითი წეს-ჩვეულებებით და კულტურის ყველა-ნიშნით ქართველები არიან, სომხურ ყოფასთან არაფერი აკავშირებთ. თითქოს ისეთი სურათი იმქნებოდა, რომ სომხების ქართველებთან ასიმილაციას უნდა მქონოდა ადგილი, სინამდვილეში კი, ეს ასე არ არისო, წერს ნ.ვოლკოვა. გამოკითხვის შედეგად გაირკვა, რომ აქაური სომხური გვარის მაგარეგელნი წარმომოხდით ქართველები არიან და აქ ასილევ წლის წინ მოსულან სხვადასხვა რაიონებიდან. ასე მაგალითად, მინასიანეების და მიქელიანეების წინაპარი დიდმელი თეთრაძეები ყოფილან, რომლებიც დიდმიდან სამი თაობის წინ გადასულან, მარქაროვეების წინაპრები გორელი მენაბდიშვილები ყოფილან, მარქაროვეებს ვარდისუბანში ახლაც მენაბდიანთ ეძახიან (მაგრონიშვილ სახელს) და არა მარქაროვეს. აქაურებს კარგად ახსოვთ, თუ როგორ შეუცვალა ადგილობრივმა სომეხმა მეზამულემ ქართველებს ქართული გვარები სომხურად.

1985 წ. ამავე სოფელში იგივე მასალა იქნა დამოწმებული, მაგ. სიმონიშვილებს სომეხმა მეზაგონემ სიმონიანეებად გადაუკეთა გვარი.

... განსაკუთრებით ღირებულია XIX საუკუნეში რამდენჯერმე ჩაგარებული მოსახლეობის კამერალური აღწერის მასალები და 1888 წლის საოჯახო სიები (შემოკლებით: – „სს“). ქართველი მონოფიზიტები (გრიგორიანები), ხშირ შემთხვევაში, სომხური ეროვნებისადმი არიან მითვლილი. ამ შემთხვევაში გადამწყვეტი აზრი აღმწერთა მიერ სარწმუნოებრივ მომენტზეა გადაგანილი, თუ ქართველი, მართლმადიდებლური რწმენის გარდა, აღიარებდა სხვა სარწმუნოებას, ის მოსახლეო-

ბის შეხედულებით ქართველი აღარ იყო. ასე მონათლნენ სომხებად აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველოს მოსახლეობის გარკვეული ნაწილი, ღრანგებად (და სომხებად) – კათოლიკე ქართველები სამცხე-ჯავახეთში, ინგილოებად მაჰმადიანი ქართველები ისტორიულ პერეთში, თურქებად მაჰმადიანი ქართველები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში. ცნობილია, რომ საქართველოში მონოფიზიტური ქრისტიანობა გავრცელდა ქართველთა შორისაც და ჩამოყალიბდა ქართველ გრიგორიანთა თავისებური ჯგუფი... გორის მაზრის თარიანის საზოგადოების სოფელ ახალდაბაში სხვადასხვა გვარის ქართველებთან ერთად მოსახლეობენ პაპუაშვილები, თათრისშვილები, ნაცვლისშვილები, თანდილაშვილები, გიორგაშვილები, კუგისშვილები, ჯაფახიშვილები, ჩამოთვლილ გვართა წარმომადგენლები სომხური ეთნიკური ფენისადმი არიან მიკუთვნებული, ჩვენი ღრმა რწმენით, სარწმუნოებრივი მომენტის გამო. აღნიშნული გვარ-სახელების მქონე ადამიანები ამავე სს-ის მიხედვით, საქართველოს სხვა რეგიონებშიც არიან განსახლებულნი და ყველანი ქართველებს ეკუთვნიან... საერთოდ, 1886 წლის სს-ით შეიძლება გამოთვლა, თუ რამდენი კომლი, გვარი, სული არის ჩამოცილებული ხელოვნურად ქართულ ეთნოსს და მექანიკურად სხვა ეთნოსზე მიკუთვნებული. ამ შემთხვევაში სომხურზე მიწერილი... ახალქალაქის (ქართლის) სომხური გვარ-სახელების ჩამოთვლას არ შევედგებით, მაგრამ უნდა დავასახელოთ ზოგიერთი ვითომდა „სომხური“, სინამდვილეში კი, ცხადია, ქართული გვარ-სახელი: მამასახლისშვილი, ქერიშვილი, ხუციშვილი, მეზურნიშვილი, გოგინაშვილი, ოქროშველიშვილი, ჩალაშვილი, გაგანაშვილი, აბუაშვილი, გაბრიელიძე, წვერიაშვილი, მჭედლიშვილი, ნასყიდაშვილი, ივერიანოვი, ფირალიშვილი, გოდერძიშვილი, მამაცაშვილი... ჩამოთვლილ გვარ-სახელებს ქართული ძირები აქვთ, ეთნოგრაფიული მასალებითაც ისინი გრიგორიანი ქართველები იყვნენ... გორის მაზრის სოფ. ბერბუკში მოსახლეობდნენ გიგაურები. სს-ით გიგაურები, სომხურ გრიგორიანული სარწმუნოების გამო, სომხური ეთნოსისადმი არიან მიკუთვნებული... ვერხვიანშვილების ერთი კომლი თუ სომხური გრიგორიანული სარწმუნოების მიმდევარი და ეროვნებით „სომეხია“, მეორე – მართლმადიდებელია და ქართველია. გორის მაზრის სოფ. ვაყაში სომხურ ეთნოსისადმი არიან მიკუთვნებული: იმედაშვილი, მამულაშვილი, მეკარიშვილი... ვრაკალში – პაპუაშვილები, გოგინაშვილები, ღურგლიშვილები, გაგიაშვილები; დიდ გარეჯვარში – თუშიშვილები, მუნჯიშვილები, ღარბში – კულუმბეგაშვილები, დოლიაშვილები, მოძმანაშვილები, თეთრუაშვილები, ქოთუაშვილები, ბერიანაშვილები, პაპაგაშვილები, მეზორეხში – კიკიგაშვილები, მამუკელაშვილები, ქართველიშვილები, კაბულაშვილები, ტყვიანში – ქარელები, მერაბიშვილები, გიგუაშვილები, ხაბაშიშვილები, და მრავალ სხვა... სოფ. კავთისხევში, სომხურ-გრიგორიანული რწმენის გამო, სომხური ეროვნებისადმი არიან მიკუთვნებული ნანიკაშვილები, ქსოვრელები, ირემაშვილები, ბასიაშვილები, ბიჭიკაშვილები... ქვახერელში – ბერიკაშვილები, პაპიაშვილები, გოგოლაშვილები, მათიაშვილები, ხუ-

ციშვილები, გიგოლაშვილები... ახალგორში მოსახლეობდნენ ისეთი გვარებიც, რომლებიც სომხური ეთნოსისადმი კონფესიური მიკუთვნებულობის გამო არიან მიწერილნი. ასეთ გრიგორიან ქართველებს შორის შეიძლება დავასახელოთ: მზარეულოვი, ბურდინოვი, მეარაყოვი, კაკილოვი, კიკოლაშვილი, ხუბაშვილი, ხუცელაშვილი, ბერიაშვილი, ლოსეურაშვილი, გათენაშვილი, გელიაშვილი, დათიაშვილი, გრემელაშვილი, ცაგარელი. ეთნოგრაფიული მასალებითაც, ჩამოთვლილი გვარები ქართულია, რომლებმაც გარკვეული მიზეზების გამო მიიღეს სომხურ-გრიგორიანული სარწმუნოება და შესაბამისად, შეიკუთვნენ სომხურ ეროვნებას... ქართველი გრიგორიანების ჩამოთვლა 1886 წ. სს-ის მიხედვით შეიძლება გაგვეგრძელებინა აგრეთვე თბილისის, თელავის, სიღნაღის მაზრებიდან... ავიღოთ მაგალითად, თბილისის მაზრის სოფელი – ახალსოფელი, სადაც მოსახლე კაზაროების ერთ ნაწილს მიწერილი აქვთ – „ესენი მათიაშვილები არიან“, სოფელ კემისში მკვიდრობდა ეკელოვი (ესენი ალავერდაშვილებია). კემისი მოსახლეობის დიდი ნაწილი ქართველები იყვნენ (გრიგორიანული რწმენის გამო კი სომხებად არიან ჩაწერილი)... ბაბალაშვილი, გურასპაშვილი (მეადარე გურასპაული), საყვარელაშვილი, მათურიძე, თათარაშვილი, გბირიშვილი, გარსევანოვი, ხორიგოვი, გურამოვი, გაბიევი, ეუქიაშვილი, ტეგიაშვილი, კახელაშვილი, ქობულაშვილი, ოლქიაშვილი, დედილაშვილი, ნინიაშვილი, სოზიაშვილი, მაისურაძე, საყვეაროვი, კახუროვი, როსგიაშვილი... პატარა ენგეთში „გრიქურაშვილი (ესენი მესტკირიშვილები არიან)“, სართიჭალაში – „სტეფანოვი (ესენი გარსიაშვილებია)“, სანიორეში – „ოხანაშვილი (თრკოდაშვილებია)“, „სარქისაშვილი (კიკუაშვილებია)“, ყანადაურში – „კუშანაშვილი (გამგკიკულაშვილებია)“, ჩუმლაყში – „დეშურიც (მენაბდიშვილებია)“, ანანაურში – „სტეპანოვ (მუხაშვილებია)“... მთელი შუა საუკუნეების მანძილზე საქართველოში სომხური მოსახლეობა იყო და, შესაბამისად, ქართველი გრიგორიანებიც, მაგრამ ამ უკანასკნელთა რაოდენობის ზრდა განსაკუთრებით იგრძნობა XIX საუკუნის შუა ხნებიდან (არაერთი მაგალითი შეიძლება მოგვეგანა XIX საუკუნის სხვადასხვა პერიოდის კამერალური აღწერებიდან, რომლებშიც, ესა თუ ის გვარები ჯერ მართლმადიდებლებად და ქართველებად, შემდეგ კი გრიგორიანებად და სომხებად არიან ჩაწერილი. საქართველოში XIX საუკუნეში ქართველი გრიგორიანების ზრდა, ჩვენი აზრით, დაკავშირებული უნდა იყოს ქვეყანაში კაპიტალისტური ურთიერთობის სწრაფ ზრდასა და 1811 წლიდან საქართველოს მართლმადიდებლური ეკლესიის ავტოკეფალიის დაკარგვასთან⁶².

პ.მურადიანს ასეთ სომხებად მიაჩნია ყარაშვილი, ბიჭიაშვილი, ჩეკურიშვილი, გაბრიელაშვილი, მუსხელიშვილი (ბარველაძე, სომხური და ქართული ეკლესიები, 1996, გვ. 46).

XX ს. დასაწყისში შიდა ქართლის რაიონებში 133 სომხური ეკლესიას 133 მღვდელი გერგერა ემსახურებოდა, მრევლი 100 000-მდე კაცს შეადგენდა.

ეკონომიკური გემოქმედების შესახებ წერს ქ.შარაშიძე, მაგენადარანში დაყვანილი ქართული ხელნაწერების ერთ ნაწილზე მუშაობის შემდეგ: „ამ ჯგუფში საყურადღებო იყო რამდენიმე საბუთი, რომლებიც ცხადყოფდნენ, რომ სომეხთა ეკლესია, საქართველოს ზოგიერთ რაიონში, თუ შეიძლება ითქვას, უელადი თანხის გამსესხებელი დაწესებულების ფუნქციას ასრულებდა, არა მარტო სომეხი, არამედ ქართველი მოსახლეობისათვისაც“.

„საყურადღებოა სომეხთა კათალიკოს ნერსესის პუბლიკური პიროვნება (1760-1857)... მან დააარსა სომხური სემინარია და დაწყებითი სკოლები თბილისში, უმაღლესი სასწავლებელი... ნერსესი დახმარების ხელს უწყობდა ქვეყნის განვითარებას. თელაველი ქვეყნის, სომეხის ქალის მიმართულებით სხეულები პიროვნებისადმი, მოწმობს, რომ ნერსესის დახმარებით იმდენიან, შესაბამის ასაკში მზითვებიან და ქორწინდებიან ქვეყნის ობოლი გოგონები და სხვა. აღსანიშნავია, რომ ნერსესის ქველმოქმედება არ არის შემოფარგლული ნაციონალური და რელიგიური ზღუდეებით. ნერსესმა ჩინებულად იცის ქართული... საყურადღებოა, რომ ნერსესი, ეგყობა, პირადად დადიოდა ქართლის სოფლებში ზოგიერთი საქმის მოსაგვარებლად. XIX საუკუნის I ნახევარში ამ კათალიკოსს ნივთიერი დახმარებისა და მფარველობისათვის ქართველებიც მიმართავდნენ... ნერსესს მიმართავს ვინმე თამარი, ეგყობა, დიდი ქართველი თავადის მეუღლე, რომლის ქმარიც გყვეობაში დაღუპულა. დაღუპული, ჩანს, გარკვეულ პოლიტიკურ როლს თამაშობდა, ვინაიდან მისი ოჯახისათვის ჩამოურთმევიათ ყმა და მამული, ქვეყნივე სასტიკი სიღარიბეში ჩაეარდნია. თამარი მეტად მოწიწებით სთხოვს ნერსესს ნეტქმს და დახმარებას⁶¹. აღსანიშნავია, რომ ქართველი თავადის მეუღლე ქართულ ენაზე მიმართავს სომხური ეკლესიის მეთაურს, ამავე დროს, კი გაუქმებული ქართული ეკლესიის მეთაური რუსი ეგზარხოსები სასტიკად დევნიდნენ ქართულ ენას. თავადის ქვეყნისათვის ქონება სწორედ რუსეთის (მართლმადიდებელთა) ხელისუფლებას ჩამოურთმევია, სომეხი ხელისუფალი კი მას ხელს უმართავს. ცხადია, გასომხებისათვის პირობები შექმნილია.

ქ.შარაშიძე წერს – „ახალი ამბავი არ არის, რომ საქართველოში მცხოვრები სომეხებისათვის ქართული ენა საუკუნეების მანძილზე მშობლიური ენა გახდა და ქართული მწიგნობრობა მათი უდიდესი ნაწილისათვის ერთადერთი იყო, რომელსაც ისინი ფლობდნენ. მაგენადარანის ჩვენ მიერ ანოტირებული საბუთები ერთხელ კიდევ ადასტურებენ ამ ფაქტს. ქართულად იწერება მოკითხვის ბარათები, ქართულად წარმოებს საქმიანი მიმოწერა ოჯახის წევრებშიაც, ქართულად იწერება არა თუ კერძო პირების ანგარიშები, ღირებულებები, თამაშუქები, არამედ სომეხთა ეკლესიების ოფიციალური ანგარიშებიც.

საყურადღებოა, რომ სამი ეპარქია მძა, რომელთაგან ერთი თბილისში ეპარქია, მეორე – ერევანში და მესამე კიდე – ყარსში, ერთმანეთთან ქართული მიმოწერით არიან დაკავშირებული. ამ თვალსაზრისით,

ჩვენთვის ყველაზე საყურადღებო იყო ნერსეს კათალიკოსის მიმართ 1826 წლის ახლოს დაწერილი ბარათი...“⁶².

XIX საუკუნეში, იმ დროს, როცა ქართული ენა ამიერკავკასიის და საქართველოს მოსახლეობის უმთავრესი ენა იყო, თბილისში არ არსებობდა არცერთი ქართულენოვანი სკოლა თუ სასწავლებელი (XIX საუკუნის 60-70-იან წლებამდე) მაშინ, როცა იმავე თბილისში არსებობდა სომხურენოვანი სემინარია, სხვადასხვა სომხური სახელოსნო სასწავლებელი და უმაღლესი სასწავლებელიც კი. მოსახლეობა და მათ შორის, ქართველი მოსახლეობაც (განსაკუთრებით მოქალაქენი) თავიანთ შვილებს ამ სომხურ სასწავლებელში აბარებდნენ, სადაც ისინი სწავლობდნენ კიდევ სომხურ ენას, მათთვის უცხო ენას.

უნდა დავასკვნათ, რომ ერთიანი საქართველოს სახელმწიფოს დამოყალიბების შემდეგ (XVს.) ერთიანი ქართველი ხალხი განიცდის დენაციონალიზაციას, სხვადასხვა ქართულ სამეფო-სამთავროებში დანაწილებულ ქართველობას უჩნდება კუთხური პატრიოტიზმი, ყალიბდება იმერლობა, ქართლობა, კახელობა თუ მეგრელობა, ამავე დროს ქართველთა ერთი ნაწილი „თათრდება“, „ფრანგდება“, „სომხდება“, განსაკუთრებით კი მიმდინარეობდა ქართველთა არმენიზაცია. მთიანი ნაწილის ქართველობაც დენაციონალიზაციას განიცდიდა. ეს პროცესი გაგრძელდა XIX საუკუნეშიც. თუმცა, ამავე საუკუნის ბოლოს დაიწყო „კონსოლიდაციის“ პროცესი, ამ დროს ქართველთა ეროვნული კონსოლიდაციისადმი ანგაგონისგურად განეწყო სომხური ბურჟუაზია. გამედიქიშვილი წერს: „მეორე მხრივ, ქართველთა ეროვნული კონსოლიდაციის პროცესისადმი ანგაგონისგურად განეწყო ადამიანი აგრეთვე ძლიერი სომხური ბურჟუაზია, რომელიც გაბატონებულ მდგომარეობას აღწევს ამ ხანის საქართველოში და კავკასიის ზოგ სხვა რაიონში“⁶³. და ეს, ცხადია, ხელს უწყობს გრიგორიანული ქართველების სომეხებში ასიმილაციას.

1) შ.ლომსაძე, გვიანი შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიიდან, 1979, გვ. 27; 2) ო.გვილაძე, ისპაჰანი, შირაზი, ქაშანი; 1980, გვ. 103; 3) შ.ლომსაძე, გვიანი შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიიდან, 1979, გვ. 39; 4) იქვე, გვ. 38; 5) იქვე, გვ. 40; 6) იქვე, გვ. 38; 7) იქვე, გვ. 40; 8) მთაბარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, 1902, გვ. 127; 9) შ.ლომსაძე, სამცხე-ჯავახეთი, 1975, გვ. 302; 10) იქვე, გვ. 302; 11) იქვე, გვ. 302-303; 12) გ.მაისურაძე, ქართველ და სომეხ ხალხების ურთიერთობა, 1982, გვ. 315; 13) მთაბარაშვილი, პასუხად სომხის მწერლებს, 1904, გვ. 67; 14) იქვე, გვ. 78; 15) ე.ენიკოლაძე, საქართველოს ეკლესიის ისტორია, 1918, გვ. 145; 16) იქვე, გვ. 146; 16) იქვე, გვ. 146; 17) ს.ავალიანი, ანგონ პირველი, 1987, გვ. 21; 18) „მშამგველები“ ქმნილი ანგონ I საქართველოს კათოლიკობისაგან, 1882, გვ. 5; 19) ე.ენიკოლაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 147-148; 20) იქვე, გვ. 147; 21) გ.მაისურაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 226-227; 22) იქვე, გვ. 267-268; 23) იქვე, გვ. 269; 24) იქვე, გვ. 264; 25) მთაბარაშვილი, პასუხად სომხის მწერლებს, 1904, გვ. 75; 26) ძველი ქართული ლიტერატურის ძეგლები, 1978, გვ. 287; 27) „მშამგველები“, გვ. 596-597; 28) იქვე, გვ. 112; 29) გ.მაისურაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 265; 30) მთაბარაშვილი, პასუხად სომხის მწერლებს, 1904, გვ. 78; 31) გ.მაისურაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 166; 32) იქვე, გვ. 149; 33) იქვე, გვ. 166; 34) იქვე, გვ. 167; 35) გ.კორეოლიანი, საქართველო XVII ს. 30-50-იან წლებში, 1987, გვ. 62; 36) იქვე, გვ. 63; 37) იქვე, გვ. 71; 38) იქვე, გვ. 71-72; 39) იქვე, გვ. 72; 40) გ.მაისურაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 172; 41) იქვე, გვ. 175; 42) იქვე, გვ. 175; 43) მთაბარაშვილი, პასუხად სომხის მწერლებს, 1904, გვ. 238; 44) გ.მაისურაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 176; 45) იქვე, გვ. 304; 46) მთაბარაშვილი, პასუხად სომხის მწერლებს, 1904, გვ. 238; 47) იქვე, გვ. 205; 48) მ.ჭიჭინაძე, ქართველი გრიგორიანები; 1906, გვ. 68; 49) გ.მაისურაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 305; 50) გ.რობაქიძე, გველის პერანგი, 1988, გვ. 70; 51) გ.მაისურაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 319; 52) იქვე, გვ. 312; 53) იქვე, გვ. 312; 54) მთაბარაშვილი, პასუხად სომხის მწერლებს, 1904, გვ. 234; 55) იქვე, გვ. 310; 56) იქვე, გვ. 311; 57) მ.ჭიჭინაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 105; 58) იქვე, გვ. 94-112; 59) შ.ლომსაძე, სამცხე-ჯავახეთი, გვ. 501-502; 60) მთაბარაშვილი, პასუხად სომხის მწერლებს, 1904, გვ. 232; 61) რ.თოფჩიშვილი, XIX ს. მოსახლეობის აღწერის მასალები, მნათობი, 1987, № 13, გვ. 158-160. Н.Волкова, Этнические вопросы в Грузинской ССР, этнические и культурно-бытовые вопросы на кавказе, М. 1978, с. 16-17. 62) რ.თოფჩიშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ. 160; 63) ქ.შარაშიძე, ერევანში მივლინების მასალები, „მრავალთავი“ XIII, 1986, გვ. 115; 64) იქვე, გვ. 117; 65) საქართველოს ისტორიის ნაკვეთები, ტ. I, 1970, გვ. 330.

რუსი ეთნოგრაფი ვოლკოვა, მიუღვამელი ქართველთა გასომხების საკითხში, საარქივო მასალებზე დაყრდნობით წერს, რომ XX საუკუნის დასაწყისში შიდა ქართლში ეპიშოპის ჰყავდა თითქმის ასიათასიანი მრევლი. ეთნიკური წარმოშობით ქართველები (სარწმუნოებრივად ყოფილი მართლმადიდებლები, გამოსულნი ქართული ეკლესიის წიაღიდან). თითქმის ამავე ციფრს ასახელებდა საუკუნის დასაწყისში ცნობილი მკვლევარი ალექსანდრე ფრონელი, რომლის მიხედვითაც, მისი დროისათვის გასომხებული ანუ გაგრიგორიანებული იყო 400 000 ქართველი. მან უამრავი ცოცხალი მაგალითის მოგანით დაამტკიცა, რომ ქართველების დენაციონალიზაციის უმთავრესი მიზეზი იყო ოსმალთა, სპარსელთა და ლეკთა მიერ ქართული ეკლესიის მიზანმიმართული დევნა, იგი 1914 წელს წერდა: „ვინ იფიქრებს, რომ ქართველნი, სულ რაღაც 130 წლის წინათ ასე იზაგრებოდნენ, ბევრს ზღაპრად მოეჩვენება ორი მილიონი ქართველის გამაჰმადიანება და 400 ათასის გასომხება. მაგრამ სრული ჭეშმარიტება და სინამდვილე კია (ალ.ფრონელი, დღეებულის მესხეთი, ქ.გორი, 1914, გვ. 28).

ალ.ფრონელის დროს 100 ათასი გრიგორიანი ქართველის (ე.წ. „სომხების“) საცხოვრისს წარმოადგენდა შიდა ქართლის ქალაქები და სოფლები. დანარჩენი 300 ათასი, ჩანს, ალ.ფრონელის აზრით, ცხოვრობდა თბილისსა, ქვემო ქართლსა, კახეთსა და მესხეთში (ოსმალის საქართველოში). იაკობ ახუაშვილს მოჰყავს ჩანაწერი XVIII ს. ევროპელი მისიონერის დღიურიდან, რომლის მიხედვითაც, ქართველი დაპყრობილ საქართველოში იძულებული ხდებოდა უარეყო დედა ქართული ეკლესია და მიკედლებოდა არაეროვნულ ეკლესიას, წინააღმდეგ შემთხვევაში: 1. მას ოსმალეთის სახელმწიფო გამოაცხადებდა სამიმ კაცად, დაუწყებდა თვალყურის დევნას; 2. სადავო საკითხის წამოჭრისას გაამტყუნებდა; 3. სასამართლო უთუოდ დაადანაშაულებდა, მართალიც რომ ყოფილიყო; 4. საშუაო არ მიეცემოდა კარგი ხელოსანის რაოდენობის ქართველის (ე.ი. ქართული ეკლესიის წევრის) ქონების წამრთმევი არ დაისჯებოდა, ქართველი ქალი განსაკუთრებით იზაგრებოდა მუსლიმთა მიერ. 6. მუსლიმანის წყენინების შემთხვევაში ქართველი (ე.ი. მართლმადიდებელი, ქართული ეკლესიის მრევლი) განსაკუთრებულად დაისჯებოდა; 7. ქართველებს ეკრძალებოდათ ლხინი, სიმღერა და ქორწილის წვეულება. 8. მიცვალებულის დასაფლავების ნება ეძლეოდათ ღამით, გალობის და წესის შესრულების გარეშე. 9. ქართველ მღვდელს ოსმალეთში განიხილავენ, როგორც განსაკუთრებულად ცოდვიან ადამიანს, ამიგომაც გარდაცვალებისას ღრმა საფლავს უთხრიდნენ, რადგანაც ფიქრობდნენ: „ქართველი მღვდელი ისე ცოდვილია, თუ ღრმად არ ჩაეფალით, მიწა ამოსერისო“ (ი.ახუაშვილი, ქართული გვარ-სახელები, 1994, გვ. 110), თუმცა, იმავე დროს სომეხ თუ კათოლიკე მღვდლებს დიდი პატივისცემით ეპყრობოდნენ. ამის გამო, ქართველი მღვდლები იძულებულნი გამხდარან ერისკაცის განისამოსი ჩაე-

ვათ და მალულად შეესრულებინათ ქრისტიანული წესები, თუმცა, მაინც, საბოლოოდ მათ მთელი მრევლი დაკარგეს შესხეთში. ქართველობა ან გამაჰმადიანდა ან გასომხდა.

ქვემო ქართლსა და თბილისში გასომხებას მასიური სახე მიუღია ალა-მაჰმად-ხანის შემოსევის შემდეგ. მკერი მხოლოდ ქართველებს ხოცავდა, სომხებს კი ინდობდა. „დოსითუოს ფიცხელაურის გადმოცემით, ჩუღურეთში, კუკიაში, შავ სოფელში, ვერაზე და აელაბარში ძალიან ბევრმა ქართველმა მიიღო სომეხთა რჯული... მგრის უკან მობრუნების შიში ძლიერი იყო. ხმა იყო დარხეული, რომ მკერი მეორედ აპირებს მოსვლას თფილისზე, ქართველებს ყველას დახოცავს და აბა რა ძალა გვადგა, რომ ჩვენც მკერს თავი მივცეთ ხელშიო. ამ დროს არიან გასომხებული მაისურაძეები, ლაზარაშვილები, მერაბიშვილები, ნიკულაშვილები და სხვანიც მრავალნი (გაზ. სამშობლო, 1915, № 178).

სამწუხაროდ, რუსების, XIX საუკუნეში, როგორც ადრე ოსმალები და ირანელები, მხოლოდ ქართულ ეკლესიას ღვესნიდნენ. მოსკეს ქართული ეკლესიის ორგანიზაცია, ხოლო სომხურ ეკლესიას ხელი არ ახლეს და დაუტოვეს საკათალიკოსო წყობა. სომეხთა პაგრიარქი რუსების დროს თბილისში იჯდა. რუსების მიერ ქართული ეკლესიის მიზანმიმართული ღვევის გამო XIX საუკუნეში ქართველთა გასომხების პროცესი არა თუ შეწყდა, არამედ გაიზარდა კიდევ. ამას თან დაერთო ეკონომიკური მოცივნები. ეგაბაშვილის თქმით, XIX ს-ში მდიდარი სომხური და კათოლიკური ეკლესიები ქრთამით იბირებდნენ ქართველებს თავის მრევლში (ვალერიან გაბაონი, „აივნიანი ქალაქი“, გვ. 500).

რუსეთის ხელისუფლება ქართული ეკლესიის თავისთავადობის გაუქმებით არ დაკმაყოფილდა, სახელმწიფო ხაზინას გადაეცა მთელი მისი ქონება, ამავე დროს კი სომხურმა ეკლესიამ თავისი ქონების გამოყენებით თბილისში გახსნა სომხური სემინარიები, სასწავლებლები. თბილისი, XIX ს-ში რუსეთის წყალობით, სომეხთა უმთავრეს და უდიდეს კულტურულ-სულიერ ცენტრად გადაიქცა. ეს, ამ საუკუნეში, ხელს უწყობდა ქართველების გასომხებას თბილისში, ქართლსა და კახეთში.